

CIGÁNYOK ÉS SZEGÉNYEK

Ez a fejezet négy részből áll. Először azt fogjuk elemezni, hogy hogyan emlékeznek vissza a szegénységgel kapcsolatos tapasztalataikra azok a roma és nem roma megkérdezettek, akik már 1989 előtt betöltötték a 14. életévüket. Ezután rátérünk annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy a posztkommunista válság hogyan érintette a romákat az általunk vizsgált három országban. Azt fogjuk megvizsgálni, hogy a megkérdezettek közül kik vélekednek úgy, hogy 1988-ban jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul éltek, mint 2000-ben. A fejezet harmadik részében áttekintjük, hogy milyen országok és etnikai csoportok közötti különbségek voltak kimutathatók 2000-ben a vizsgált térségben. Végül a fejezet befejező részében azt tárgyaljuk, hogy a különböző „posztkommunista kapitalizmusok” hogyan kezelik az „újszegénység” kihívását, és hogy van-e értelme, és ha igen, milyen körülmények között az „underclass” kategória használatának.

HOGYAN EMLÉKEZNEK A ROMÁK AZ ÁLLAMSZOCIALISTA KORSZAKRA?

Hogyan emlékeznek a romák az államszocialista korszakra? A cigányok vagy a nem cigányok emlékeznek inkább úgy erre az időszakra, hogy szegénységben éltek? Ezen kérdések vizsgálatakor arra kértük a megkérdezetteket, hogy emlékezzenek vissza 14 éves korukra, és mondják meg, hogy szegények voltak-e akkor. Négy kérdést tettünk fel: arra voltunk kíváncsiak, hogy éheztek-e, hogy tudtak-e elég húst enni, hogy megfelelő téli ruhájuk, cipőjük volt-e. Ezt a négy kérdést a „szubjektív szegénység” indikátorainak tekintettük. „Nagyon szegénynek” azokat tekintettük, akik éhezésről számoltak be, „szegénynek”, akik nem éheztek, de a fennmaradó három kérdés legalább egyikére igennel válaszoltak, míg a többiek a „nem szegény” csoportba kerültek. Ugyanazt a négy kérdést három időpontra is feltettük: a megkérdezett 14 éves korára, 1988-ra és 2000-re. A *14. táblázatban* közölt regressziós modell bemutatja a háztartások különböző jellemzőinek hatását arra, hogy a megkérdezett éhezett-e 14 éves korában.

A 14. táblázatból jól látható, hogy három faktor bizonyult a 14 éves korban mért szegénység legjobb indikátorának. A generációs hatás igen jelentős: azoknak, akik 1949 előtt (ezt nevezzük szocializmus előtti korszaknak) töltötték be 14. évüket, illetve azoknak, akik 1949 és 1960 között (ezt nevezzük „sztálinista korszaknak”) voltak 14 évesek, a később születetteknél több mint háromszor nagyobb volt az esélyük arra, hogy fiatal korukban megtapasztalják az éhezéssel mért szegénységet. Az egyedülálló anya változó szintén meghatározó faktor: azok, akik csak édesanyjukkal éltek együtt, csaknem háromszor akkora valószínűséggel mondták azt, hogy éheztek 14 éves korukban. A romák is gyakrabban számoltak be arról, hogy éheztek 14 éves korukban, és a roma etnicitás hasonló mértékben növeli a szegénység valószínűségét, mint az, ha valakit egyedülálló anya nevelt. Bár a testvérek számának hatása nem annyira erős, még szignifikáns.

14. TÁBLÁZAT

A gyermekkori éhezést magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai a 14. életévüket 1989 előtt betöltött megkérdezettek körében

Változó		1. modell (teljes modell)	2. modell (=M1– struktúra)	3. modell (=M2– feminizáció)	4. modell (=M3– eticitás)
Demográfiai	testvérek száma	1,129***	1,163***	1,156***	1,203***
	vidéki születési hely	0,952	1,094	1,080	1,029
Strukturális	az apának legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	1,635	–	–	–
	az anyának legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	2,276	–	–	–
Feminizáció	a megkérdezett gyermekkorában csak anyjával élt együtt	2,815***	2,840***	–	–
Kohorsz	preszocializmus	2,961***	3,557***	–	–
	sztaálinizmus	3,103***	3,355***	–	–
Etnicitás	roma	2,395***	2,690***	2,714***	–
Ország	Bulgária	0,940	1,023	0,958	0,981
	Románia	1,212	1,250	1,213	1,110
–2 Log likelihood		–117,0884	–269,9871	–284,1193	–320,0195

*p=0,05, **p=0,01, ***p=0,00

Érdemes azt is számba venni, hogy melyek azok a változók, amelyek kevésbé magyarázzák az ily módon mért szegénységet. A táblázatból kitűnik, hogy nincs szignifikáns összefüggés „strukturális változóink” – tehát az apa és az anya iskolai végzettsége – és aközött, hogy a megkérdezett arról számol be, hogy éhezett

14 éves korában. Végül ebben a vonatkozásban nem mutatkozik semmiféle számottevő országok közötti hatás sem.

A fenti eredmények azért különösen érdekesek, mert a térséggel foglalkozó kutatók véleménye eddig megegyezett abban, hogy a szegénység az államszocializmus időszakában inkább életciklussal összefüggő, demográfiailag meghatározott, mint strukturális tényezők által determinált jelenség volt. Kutatási hipotéziseink kialakításakor is abból indultunk ki (EMIGH-FODOR-SZELÉNYI, 2001), hogy a szegénység csak a posztkommunista átmenet időszakában vált „etnicizálttá” és „feminizálttá” a régióban. Eredményeink részben megerősíteni látszanak ezt a hipotézist: a szülők iskolai végzettségével mért strukturális hatás nem, viszont a testvérek számával mért demográfiai hatás jó indikátora az államszocializmus időszakában általunk mért szegénységnek.

A fenti eredmények egy része azonban ellentmond előzetes hipotézisünknek: a roma etnicitás és az, hogy valaki olyan családban nőtt fel, ahol egyedülálló anya volt a családfő, igen erősen összefügg azzal, hogy a megkérdezett arról számol be, hogy 14 éves korában éhezett az államszocializmus időszakában. Ez arra utal, hogy az etnicizált és feminizált típusú szegénység már az államszocializmus bukása előtt is jelen volt az általunk vizsgált térségben.

A ROMÁK ÉLETKÖRÜLMÉNYEINEK ÁTALAKULÁSA 1988–2000 KÖZÖTT

Hogyan változtak meg a romák életkörülményei 1988–2000 között? Korábbi kutatásokból tudjuk, hogy a piaci átalakulás súlyos áldozatokat követelt a korábbi államszocialista országok lakosságától, és hogy még tizenkét évvel a rendszerváltás után is többen voltak a térségben azok, akik a rendszerváltás vesztesének tekintették magukat, mint azok, akik nyertesként élték meg a piacgazdaságra való átmenet időszakát. Mindazonáltal az életszínvonal visszaesésének mértéke, az életfeltételek ellehetetlenülésének üteme meglehetősen eltérő volt az egyes országokban, és eddig nem rendelkezünk megfelelő, az országok közötti összehasonlítást is lehetővé tevő adatokkal arra nézvést, hogy mindez hogyan érintette a romákat. Kutatásunknak nem egyszerűen az volt a célja, hogy beszámoljon az általunk vizsgált országokban élők keserű tapasztalatairól, hanem sokkal inkább az, hogy bemutassuk, hogy különböző kormányzati intézkedésekkel befolyásolható volt a piacgazdasági átmenet alatti életszínvonal-csökkenés mértéke és üteme, és hogy ez részben megmagyarázza a vizsgált országok közötti különbségeket is.

A 15. táblázatunkban ismét a korábban már megismert szegénység változónkat használjuk. Mint az várható volt, 1988–2000 között valóban az életkörülmények igen számottevő romlása ment végbe mindhárom országban, és ez a roma és nem roma népességet egyaránt érintette. 1988-ban a roma megkérdezettek egyhathada-kétötöde számolt be arról, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben szegény

volt. Ez az adat Bulgáriában a valamivel kevesebb, mint 40 százalékról 2000-re 90 százalék fölé ugrott, és még Magyarországon is, ahol a romák a vizsgált országok közül messze a legmagasabb életszínvonalon élnek, eléri az 50 százalékot, pedig 1988-ban még „csak” 16 százalék volt. Románia mintegy félfúton helyezkedik el Bulgária és Magyarország között: itt az ily módon mért roma szegénység 34-ről csaknem 80 százalékra emelkedett.

15. TÁBLÁZAT
A roma etnicitás hatása a szegénységre (1988, 2000, százalék)

Ország	Év	Minta	Nagyon szegény	Szegény	Nem szegény	Összesen (100,0%) N=
Bulgária	1988	nem roma	1,3	6,6	92,1	808
		roma	15,0	23,6	61,4	435
	2000	nem roma	13,4	38,4	48,2	901
		roma	66,7	27,3	6,0	557
Magyarország	1988	nem roma	2,3	3,3	94,4	871
		roma	7,4	8,6	84,0	428
	2000	nem roma	6,1	11,3	82,6	902
		roma	21,4	28,1	50,5	459
Románia	1988	nem roma	4,8	12,7	82,5	825
		roma	16,7	17,1	66,2	294
	2000	nem roma	15,5	27,5	57,0	997
		roma	51,7	23,0	23,3	397

A nem romák körében hasonló tendencia rajzolódik ki. A legnagyobb mértékű visszaesés ebben a körben is Bulgáriában történt, hiszen a nem szegény nem romák aránya csaknem felére, 92-ről 48 százalékra zuhant vissza. Ugyanezek az adatok Romániában valamivel mérsékeltebb, az 1988-as 83 százalékról a 2000-es 57 százalékra történő visszaesést mutatnak. Ez azt jelenti, hogy míg a bolgár megkérdezettek 1988 vonatkozásában még alacsonyabb szegénységi szintről számolnak be, mint a románok, 2000-re megfordul a helyzet, és a megkérdezettek szerint már több a szegény Bulgáriában. Mindez azt jelenti, hogy az 1988–2000 közötti visszaesés mértéke jóval nagyobb volt Bulgáriában, mint Romániában. A másik két vizsgált országhoz viszonyítva Magyarországon csekély mértékű volt a visszaesés: a nem roma nem szegények aránya az 1988-as 94 százalékról 2000-re „csak” 83 százalékra esett vissza.

Az etnikai csoportok közötti összehasonlítás azt mutatja, hogy a romák körében mért szegénység mindhárom országban jóval magasabb volt 2000-ben, mint a nem romák körében. De a romák már 1988-ban is jóval szegényebbek

voltak. Ezért a romák és nem romák közötti szakadék lényegében azonos mélységű maradt.

Direkt módon is rákérdeztünk arra, hogy a megkérdezettek úgy vélekednek-e, hogy 2000-ben jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul éltek, mint 1988-ban.²⁷ Az adatok mindhárom általunk vizsgált országban arra utalnak, hogy bár a romák jelentős része a rendszerváltás előtt is szegény volt, még az akkori szegények többsége is úgy vélekedik, hogy a piaci átmenet időszakában tovább csökkent az életszínvonala.

16. TÁBLÁZAT
Hogyan ítéli meg életszínvonala változását? (1988–2000, százalék)

Ország	Minta	Most jobb vagy ugyanolyan	Kicsit rosszabb	Sokkal rosszabb	Összesen N=
Bulgária	nem roma	16,8	24,3	58,9	849
	roma	11,8	13,4	74,8	488
Magyarország	nem roma	46,4	36,3	17,3	890
	roma	30,1	28,6	41,3	453
Románia	nem roma	28,6	26,8	44,6	848
	roma	12,7	19,1	68,2	311

A fenti táblázat adatai a következőket mutatják:

1. azok aránya, akik úgy vélekednek, hogy családjuk életszínvonala 2000-ben lényegesen alacsonyabb volt, mint 1988-ban, mindhárom vizsgált országban sokkal magasabb a roma, mint a nem roma megkérdezettek körében;

2. ebben a vonatkozásban az országok közötti eltérések jelentősebbek, mint az etnikai csoportok mentén kirajzolódó különbségek. Például a magyarországi romáknak „csak” kétötöde (41,3 százalék) mondta azt, hogy életkörülményeik sokkal rosszabbak voltak 2000-ben, mint 1988-ban, míg a megfelelő arány a nem romák körében Romániában valamivel (44,6 százalék), Bulgáriában pedig sokkal magasabb, csaknem eléri a háromötödös arányt (58,9 százalék).

3. Figyelemre méltó azonban, hogy a romák és nem romák közötti szakadék azok körében, akik úgy vélekednek, hogy életszínvonaluk 2000-ben sokkal alacsonyabb volt, mint a rendszerváltás előtt, Magyarországon valamivel mélyebb, mint a másik két vizsgált országban. Ez azért is meglepő, mert ugyanakkor a magyar romák csaknem egyharmada, míg a másik két országban csak valamivel több mint egytizede állította azt, hogy 2000-ben ugyanúgy vagy jobban élt, mint 1988-ban. Mindez arra utal, hogy a magyarországi roma társadalom a másik két vizsgált országnál sokkal inkább polarizált elrendezésű: Magyarországon a sok nagyon szegény roma mellett kirajzolódnak egy viszonylag jó körülmények között élő roma csoport körvonalai is.

²⁷ Hasonló kérdést tett fel SOCO-kutatásában Ferge Zsuzsa az átlagnépességre (FERGE, 1995), és eredményeink igen hasonlóak az általa kapott eredményekhez.

Vizsgáljuk most meg többváltozós elemzés módszerével azt, hogy melyek az 1988–2000 közötti életszínvonal-változás meghatározó tényezői a vizsgált országokban!

17. TÁBLÁZAT

Az 1988-2000 közötti életszínvonal-változást magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai

Változó		1. modell (teljes modell)	2. modell (=M1– struktúra)	3. modell (=M2– feminizáció)	4. modell (= M3– etnicitás)
Demográfiai	testvérek száma	0,968	1,017	0,997	1,168***
	vidéki születési hely	0,799	0,911	0,905	0,957
Strukturális	az apának legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	1,500***	–	–	–
	az anyának legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	2,022***	–	–	–
Feminizáció	egyedülálló anya	1,263*	1,536*	–	–
	egyedülálló nő	1,137	1,218	–	–
Etnicitás	roma	1,958***	2,756***	2,735***	
Ország	Magyarország	0,231***	0,217***	0,221***	0,241***
–2 Log likelihood		–2170,3608	–2321,669	–2327,0371	–2403,3919

*p=0,05, **p=0,01, ***p=0,00

A 17. táblázatban bemutatott modell alapján kapott eredmények konzisztensek a 15-16. táblázatban közölt leíró statisztikák alapján kirajzolódó tendenciákkal, és jelentősen különböznek a 14. táblázatban közölt modell alapján kapott eredményektől. Való igaz, hogy a romák nagyobb valószínűséggel számolnak be növekvő mértékű szegénységről a piaci átmenet időszakában, mint a nem romák, azonban akkor, ha a megkérdezett etnikai hovatartozását a legmagasabb iskolai végzettségével kontrolláljuk, az együttható nagysága jelentősen csökken. Továbbmenve, a 17. táblázatban látható meghatározottságok láncolata mintegy fordított képe annak, mint amit a 14. táblázatban láthattunk. Míg az 1989 előtt 14. életévüket betöltők körében a gyermekkorra vonatkozó demográfiai tényezők jól magyarázták azt, hogy ki mondta azt, hogy szegény családban élt, és az iskolai végzettség hatása nem volt szignifikáns; a piaci átmenet időszakában az alacsony iskolai végzettség a munkaerőpiacról való kiszorultsággal együtt már alapvető meghatározója az életszínvonal csökkenésének.

A roma etnikumhoz való tartozás hatása a 27. táblázatban közölt modellben a várthoz képest alacsony. Való igaz, hogy a romák helyzete igen erősen romlott, de mivel a romák az államszocializmus időszakában is szegények voltak, abban

az esetben, ha az életkörülmények 1989 utáni romlásának meghatározóit akarjuk magyarázni, az etnikai hovatartozás körülbelül ugyanolyan fontosnak bizonyul, mint a munkaerőpiacon elfoglalt hely.

ROMA SZEGÉNYSÉG A POSZTKOMMUNISTA KAPITALIZMUS STRUKTÚRÁI MEGSZILÁRDULÁSÁNAK IDŐSZAKÁBAN

Az előző fejezet részben a piaci átmenet társadalmi konzekvenciáit igyekeztünk bemutatni. Kik voltak a nyertesek és a vesztesek, és kik azok, akik „feleslegesnek” bizonyultak a redisztributív szisztémából a piacgazdaságba való átmenet időszakában? Úgy tűnik azonban, hogy 2000-re megindul a „posztkommunista kapitalizmus” képlékeny struktúrájának megszilárdulása és a kialakulófélben lévő rendszer önreprodukciója. Ezért érdemesnek tűnik figyelmünket az „áldozatokkal járó átmenet” rövid, időleges konzekvenciáin túl a kialakuló kapitalista rendszer jellegzetességeire fordítani.

Két lépcsőben fogunk haladni e fejezet részben:

1. Először megkíséreljük felmérni a roma szegénységet a háztartások kiadásai alapján. Ez lehetőséget kínál arra, hogy megvizsgáljuk az általunk korábban használt, szubjektív szegénységmérő módszerek érvényességét, és felmérjük azt, hogy mennyire érvényesek a megkérdezettek korábbi szegénységükre vonatkozó állításai.

2. Második lépésként azt fogjuk elemezni a vizsgált három országban, hogy melyek a legfontosabb meghatározó tényezők a romák és nem romák körében mért szegénységnek.

Roma szegénység 2000-ben

Mind ez ideig a szegénység mérésére „szubjektív” módszereket alkalmaztunk, és a szegénységküszöb megvonásánál nem vettük figyelembe a jövedelem vagy a kiadások alacsony színvonalát. Azért jártunk így el, mert nem nagyon volt más választásunk, mivel meglehetősen nehéz, ha nem lehetetlen visszamenőlegesen rákérdezni a pontos jövedelmekre vagy kiadásokra. 2000-re vonatkozóan azonban már módunk van arra, hogy a szegénység mérésének „objektívebb” módszereit is alkalmazzuk. Ennek érdekében felhasználtuk annak a kérdőívnek az általunk meg rövidített és némileg átalakított változatát is, amelyet a Világbank dolgozott ki a különböző országok szegénységének mérésére. Így módunk van arra, hogy 2000-re különböző módszerekkel különböző szegénységi küszöbököt alakítsunk ki.

„Relatív szegénynek” azokat a háztartásokat tekintettük, amelyeknek kiadásai az adott országra számított medián ötven százaléka alatt voltak. „Abszolút

szegények” azok a háztartások voltak, amelyekben az egy főre vagy háztartási egységre számított kiadások napi 2,15, illetve 4,30 amerikai dollár alatt maradtak. Az utóbbi szegénységi küszöb mentén meglehetősen nagy országok és etnikai csoportok közötti különbségeket találtunk (lásd a 18. táblázatot), melyből kitűnik, hogy Magyarország kevésbé szegény, mint Bulgária és Románia. Az országok közötti különbségek olyan jelentősek, hogy csaknem eltüntetnek az etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségeket; a bulgáriai nem roma népességen belül körülbelül ugyanolyan mértékű a szegénység, mint a magyarországi romák körében.

18. TÁBLÁZAT

A szegények aránya országonként és etnikai csoportok szerint (százalék)²⁸

Ország	A mediánfogyasztás 50 százaléka vagy kevesebb		Egy felnőtt fogyasztási egységre jutó	
	egy felnőtt fogyasztási egységre jutó	egy főre jutó	2,15 USD	4,30 USD
			vásárlóerő-paritás ²⁹	
Bulgária	39,1	45,1	30,3	73,9
Roma	8,7	8,1	5,8	35,8
Nem roma				
Magyarország	27,6	38,4	6,0	33,7
Roma	9,0	10,2	1,6	10,3
Nem roma				
Románia	36,3	44,0	25,3	56,6
Roma	17,7	19,3	11,3	29,0
Nem roma				

A relatív szegénységi határ mentén (azok aránya, akiknek a kiadása alacsonyabb, mint a medián ötven százaléka) csak meglehetősen kicsiny különbségek mutatathatók ki a nem roma népesség körében. Ezen nincs mit csodálkozni, hiszen ez a mutató nem annyira a szegénységet, mint inkább az egyenlőtlenségeket méri. Ezen jelzőszámmal mérve Bulgária és Magyarország hasonló képet mutat, de annyi mindenképpen megállapítható, hogy a bolgár nem roma népesség relatív értelemben valamivel kevésbé „szegénység által sújtott”, mint Magyarország, és sokkal kevésbé, mint Románia nem roma népessége. Ezzel szemben ugyanezen indikátor mentén igen számottevő különbségek mutathatók ki, ha a roma és a

²⁸ A Világbanknak egy szakértői csoportja korábban már dolgozott ezen adataink elemzésén (REVENGA et al., 2002.) A két módszer között a legnagyobb különbség az, hogy mi a Világbanknál magasabb arányúnak találtuk a különbözőképpen definiált szegénységi küszöbök alatt élő népességet (REVENGA et al., 13), mivel mi egyszerűen a megkérdezett által bevallott kiadásokkal számoltunk, ezzel szemben ők ezeket az adatokat még az önfogyasztás becsült értékével korrigálták. Az így módon keletkezett két becslés közötti eltérés mértéke 10–30 százalék között van.

²⁹ Annak érdekében, hogy a jövedelmi és fogyasztási adatainkat országonként összehasonlíthatóvá tegyük, a nemzeti valutákat vásárlóerő-paritáson számított USA dollárra számítottuk át. A vásárlóerő-paritások meghatározásánál a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap által használt átszámítási kulcsokból indultunk ki.

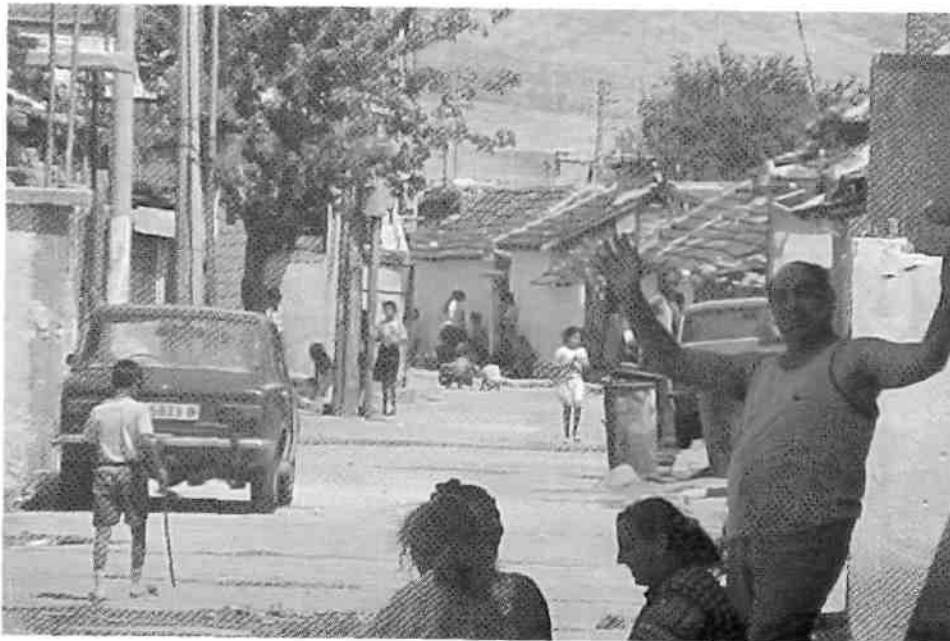
Nadezhda Roma körülbelül 10 000 lakosú, fallal körbevett városi gettó a bulgáriai Szliven városában, a vasútállomás mellett. A gettóban jobb módú roma házak is találhatóak. A házakon általában még akad építenivaló

Jobb módúak háza a nadezhdai utcán

Ebben az utcában nagy az élet, itt lakik a nadezhdai „középosztály”

A módos házak mellett számos kunyhó is található Nadezhdában

Az egyik nadezdai cigányzenekar

A nadezdai zenészsoron asszonyok szorgoskodnak

Nadezhdai fiatal nő portréja

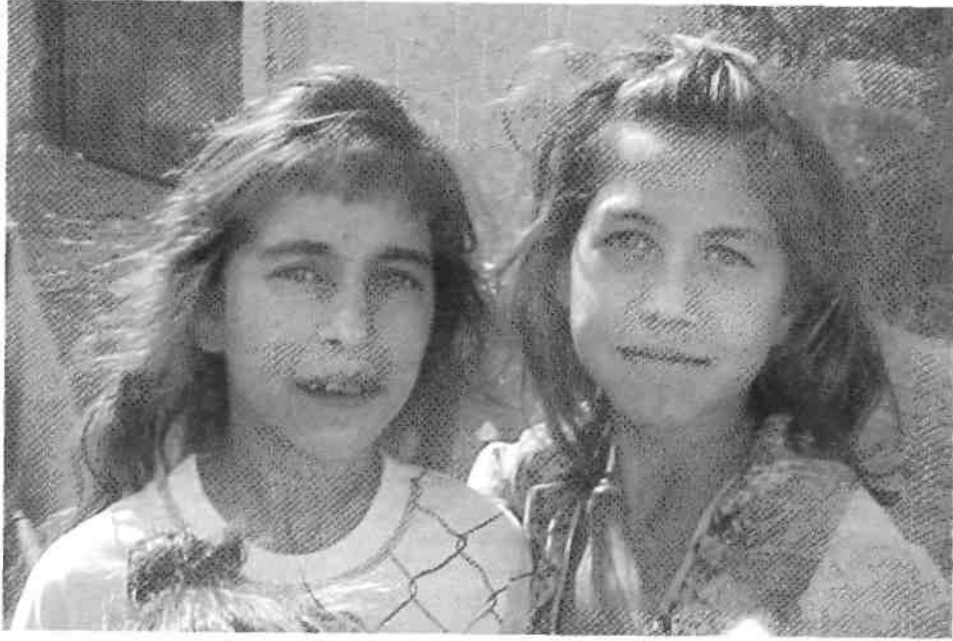
Szőke nadezhdai cigányasszonyok is akadnak

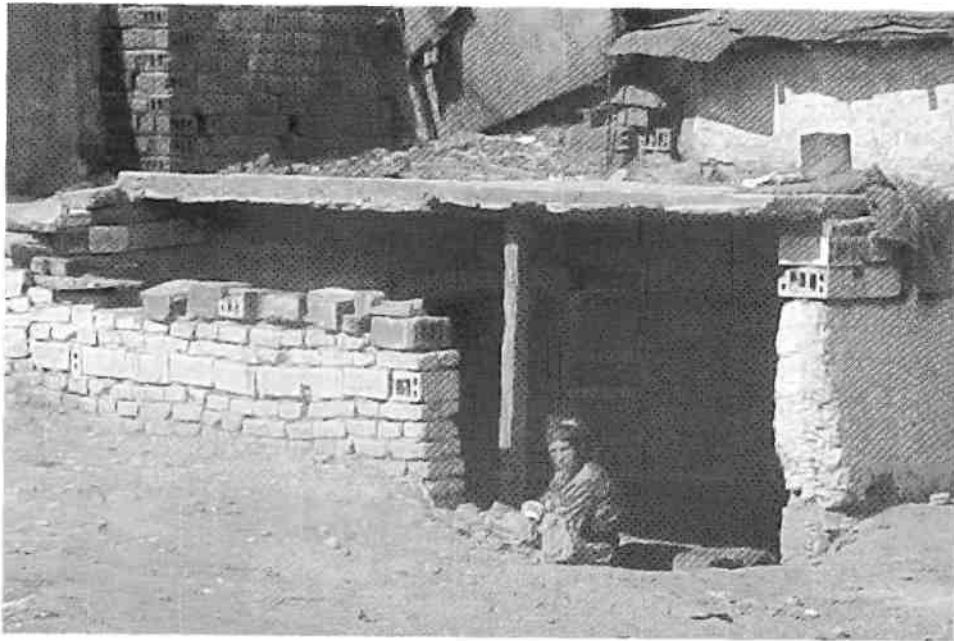
Ez a nadezhdai férfi „Bokszolónak” mondja magát

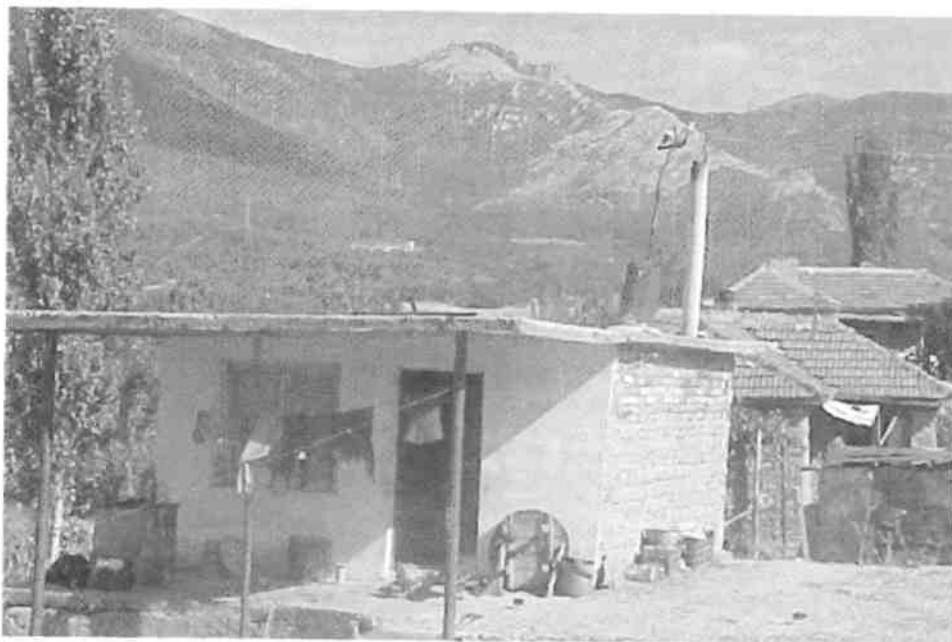
Időtöltés társaságban Nadezhda egyik háza előtt

Kécszemű nadezhdai ikerpár

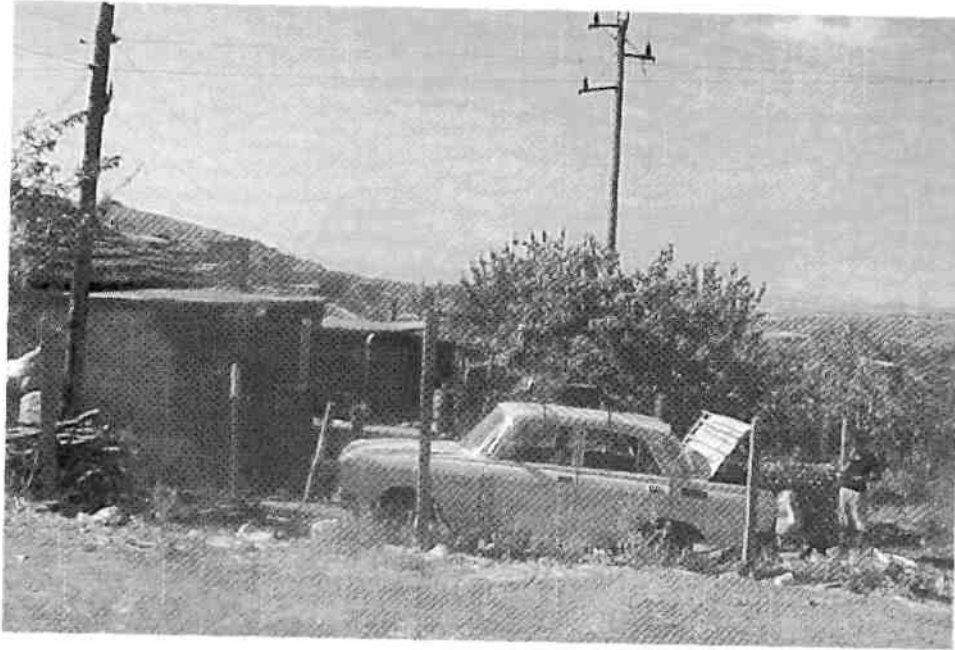
Cigánykunyó és lakója Nadezhdában

Sotirya 1100 lakosú község 5 kilométerre Szliventől keletre. A cigány lakosok száma 850.
A cigányok a hegyoldalban laknak

Sotiryai cigánykonyhó

Auto a sotiryai cigánytelepen

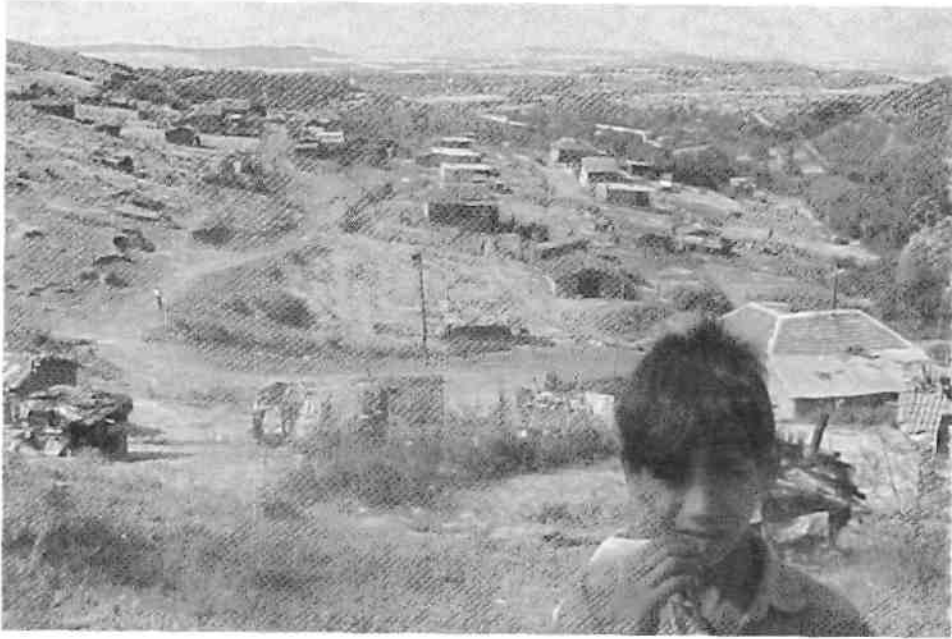
Kilátás dél felé a hegyoldalról. Kunyhók és cigányok lakta parasztházak Sotiryában

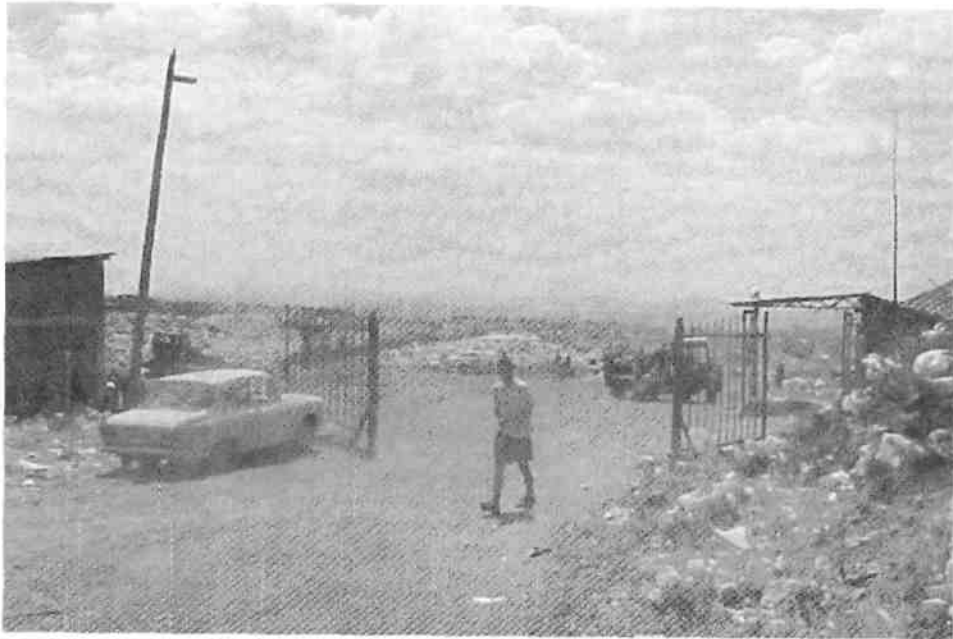
Rózsegyűjtés Sotiryában

Sotiryában a legnyomorúságosabb kunyhók a telep szélén húzódnak meg

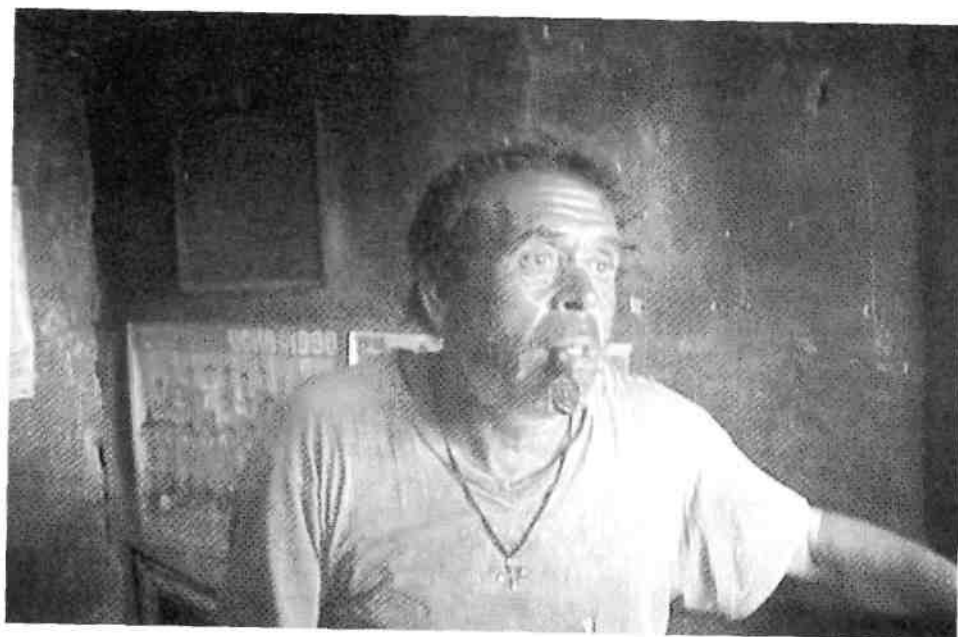
Sotiryai látkép

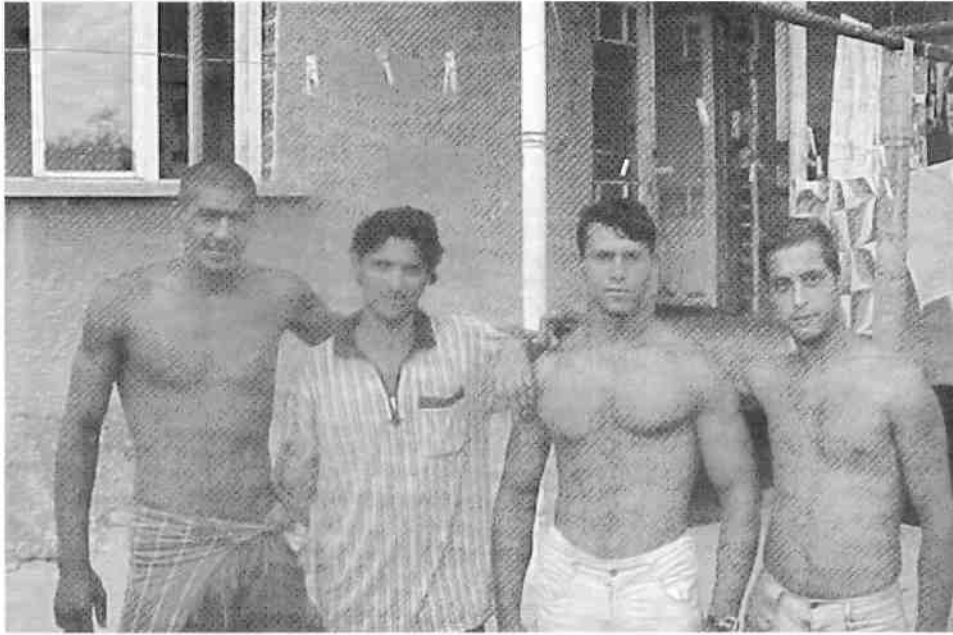
Szeméttelen Sotirya közelében. Sok roma abból él, hogy a szeméttelen gyűjtöget

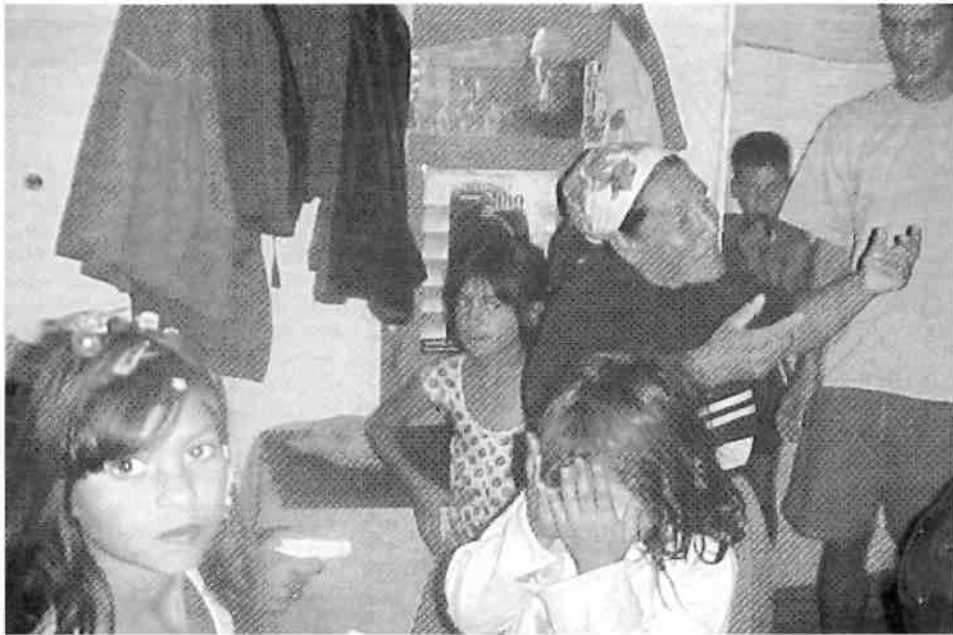
Topolchane 2000 lakosú, aránylag jobb módú falu, a bulgáriai Szliventől délre
Mintegy 800 cigány él itt, egy részük a parasztokhoz hasonlóan jobb módban,
más részük nyomorúságos körülmények között

Az előző képen látható topolchanei ház tulajdonosa

Munkanélküli, body-builder férfiak Topolchanében

A topolchanei gyerekek inkább a fényképezést, mint a mesélőt figyelik

nem roma népesség helyzetét hasonlítjuk össze egymással, és ebben az összevetésben az országok közötti különbségek is más tendenciát mutatnak. A Magyarország és Bulgária közötti hasonlóság eltűnik: míg a magyar romák „csak” alig több mint egynegyedének kiadása nem éri el a medián ötven százalékát, a megfelelő adat Romániában és különösen Bulgáriában jóval egyharmad fölött van (36 és 39 százalék).

Rátérve most már az „abszolút szegénységet” mérő mutatóink elemzésére, először azt fogjuk megvizsgálni, hogy a Világbank által kidolgozott mérőszám alapján kirajzolódó kép mennyire esik egybe az általunk korábban használt „szubjektív indikátor” alapján kirajzolódó tendenciával. Az adatok tanúsága szerint az abszolút szegénységet mérő „objektív” mutatók (2,15, illetve 4,30 dollár egy főre jutó kiadás) és a „szubjektív” indikátor (lásd *14. táblázat*) alapján lényegében ugyanannak a történetnek a körvonalai rajzolódnak ki. Vizsgáljuk meg először a nem roma népesség helyzetét a 4,30 dollár kiadási színvonal mentén! Mint az a *15. és 18. táblázat* megfelelő adatainak összevetéséből látható, az alapvető tendenciák meglehetősen hasonlítanak egymáshoz. Magyarországon a roma és nem roma népesség sokkal kevésbé szegény, mint a két másik, általunk vizsgált országban. A *15. táblázatban* jól látható, hogy Bulgáriában és Romániában több mint kétszer annyi nem roma állította azt, hogy 2000-ben előfordult az, hogy éhezett, mint Magyarországon. Az országok közötti eltérések iránya megegyezik, bár a különbségek ennél is nagyobbak akkor, ha a roma népességek helyzetét vetjük össze egymással. A *18. táblázat* elemzése alapján megállapítható, hogy lényegében ugyanaz a tendencia rajzolódik ki, mint amit már a szubjektív mérőszám alapján leírtunk, azzal a különbséggel, hogy az ilyen módon mért országok közötti különbségek még jelentősebbek.

A roma szegénység társadalmi meghatározottsága

Mivel ebben a fejezetben elsősorban a roma szegénység társadalmi meghatározottságát vizsgáljuk, a 2,15 dolláros szegénységi küszöböt fogjuk használni. 4,30 dolláros szint alkalmazása esetén a romák túlságosan magas arányban kerülnének a szegénységi küszöb alá, ami megnehezítené azt, hogy egy ilyen elemzést el lehessen végezni. A bulgáriai cigánynak tartott népesség 30, a magyarországi 6, míg a romániai 25 százaléka került a 2,15 dolláros (vásárlóerő-paritáson számított) szegénységi küszöb alá.

Elemzésünket néhány leíró statisztikai adat bemutatásával kezdjük *19. táblázat*). Az adatok tanúsága szerint – bár a magasabb iskolai végzettség növeli a szegénységből való kikerülés esélyét – a roma etnicitás jobban magyarázza azt, hogy ki kerül a szegénységi küszöb alá, mint az iskolai végzettség: azonos iskolai végzettséggel a romáknak jóval nagyobb esélyük van a szegénységi küszöb alá kerülésre, mint a nem romáknak, és a magasabb iskolai végzettség a nem romák esetében nagyobb mértékben járul hozzá a szegénységből való kilá-

láshoz, mint a romáknál. A fenti megállapítás ugyan mindegyik vizsgált országra áll, de különösen igaz Bulgáriában, ahol az alacsony iskolai végzettség csak kismértékben növeli meg a romák szegénységi küszöb alá kerülési esélyét, míg a nem romák esetében az alacsony iskolai végzettség és a szegénység között nagyon erős összefüggés mutatkozik. Mindebből véleményünk szerint az következik, hogy az iskolai viszonyok fejlesztése ugyan hasznos eszköz a roma szegénység elleni harcban, de ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a roma szegénység problémája pusztán oktatási programokkal „megoldható” lenne.

19. TÁBLÁZAT

A szegénység néhány szociális és demográfiai meghatározója (az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson átszámított 4,30 USD napi kiadási szint alatt élők aránya országoként és etnikai csoportonként, százalékban)

	Bulgária		Magyarország		Románia	
	nem roma	roma	nem roma	roma	nem roma	roma
Teljes népesség	35,8	73,9	10,3	33,7	29,0	56,6
A háztartásfő legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezik	55,3	75,7	13,4	40,0	46,0	68,4
A háztartásfőnek van munkahelye	18,1	9,6	8,3	18,0	18,2	31,8
A háztartásfő munkanélküli	52,0	76,6	22,4	47,1	47,1	64,3
Három vagy több gyerek	40,0	73,2	8,1	48,8	60,3	69,6

A munkaerő-piaci helyzet legalább olyan fontos meghatározója a romák szegénységének, mint az iskolázottság. A hivatalosan értelmezett munkanélküliség fontos tényező, de a posztkommunista kapitalista rezsimekben, különösképpen a roma népesség esetében, a hivatalos munkanélküli státus nem igazán jó indikátora a háztartás valóságos helyzetének. A romák jelentős része ugyanis már sok évvel ezelőtt elvesztette az állását, már munkanélküli-ellátásra sem jogosult, így nemcsak hogy regisztrált munkanélkülinek nem számít, de gyakran már nem is munkanélküliként határozza meg saját magát. Ezért a 19. táblázatban megvizsgáltuk azt is, hogy milyen hatása van a háztartás helyzetére annak, hogy a háztartásfőnek van-e munkahelye. Arra az eredményre jutottunk, hogy ez utóbbi változó sokkal erősebben határozza meg a roma szegénységet, mint a hivatalosan értelmezett munkanélküli státus. A 19. táblázatból az is jól látható, hogy az, hogy a háztartásfő állásban van-e vagy sem, mindegyik vizsgált országban erősebben határozza meg a romák szegénységi küszöb alá kerülési esélyeit, mint bármelyik általunk itt vizsgált más változó.

A gyerekek számának hatása igen figyelemreméltó. Mint ez a 19. táblázatból látható, Bulgáriában a magas gyermekszám jóformán nem befolyásolja a romák szegénnyé válásának esélyeit, és a sokgyerekes nem roma bolgárok körében sem sokkal magasabb a szegények aránya az átlagosnál. A magyarországi és romániai adatok már sokkal inkább az előzetesen várt tendencia szerint alakulnak: Romániában különösen, de Magyarországon is növeli a sok gyerek a szegénnyé válás esélyeit.

A fenti számításokat a 2,15 dolláros szegénységi küszöbre is elvégeztük, de eltekintünk ennek a táblázatnak a bemutatásától, mert az esetszám sok cellában túlságosan alacsony volt. Mindazonáltal meg kell említenünk, hogy a gyermekszám hatása a mélyebb szegénységi szinten jelentősen megváltozik: a három és több gyerekes roma családok többszörösen felülreprezentáltak a 2,15 dollár szegénységi küszöb alatt élők körében. Ez azt jelenti, hogy a magas gyermekszámnak jelentős hatása van a szegénnyé válás esélyeire, de ez a tendencia igazán erősen csak a mélyszegénységi szinten érvényesül.

20. TÁBLÁZAT

A kutatás időpontjában mért éhezést magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai

Változó		1. modell (teljes modell)	2. modell (=M1– struktúra)	3. modell (=M2– feminizáció)	4. modell (=M3– etnicitás)
Demográfiai	gyermekek száma	1,139**	1,166***	1,101*	1,388***
	vidéki lakóhely	0,589***	0,798*	0,806	0,963
Feminizáció	egyedülálló anya	1,726***	1 791***	–	–
	egyedülálló nő	1,914**	2,069***	–	–
Struktúra	a háztartásfőnek legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	2,721***	–	–	–
	a háztartásfő munkanélküli vagy nincs jelen a munkaerőpiacon	3,268***	–	–	–
Etnicitás	roma	4,270***	9,900***	9,058***	–
Ország	Magyarország	0,362***	0,323***	0,323***	0,338***
-2 Log likelihood		-2577,2674	-2940,7938	-2972,9750	-3437,05903

*p=0,05, **p=0,01, ***p=0,00

Vizsgáljuk most meg a többváltozós statisztikai elemzés módszerével is, hogy milyen mértékben határozzák meg a szegénységbe kerülés esélyét az egyes tényezők az általunk vizsgált országokban! Két különböző modellel fogunk dolgozni. Előbb (a 20. táblázatban) a korábban már bemutatott „szubjektív abszolút szegénységi határ”, majd (a 22. táblázatban) a Világbank elemzői által is alkalmazott 2,15 dolláros szegénységi küszöb alá kerülés esélyeire ható tényezőket

fogjuk elemezni a többváltozós regresszióanalízis módszerével. A két modelltől meglehetősen különböző kép rajzolódik ki. Ezek az eltérések, véleményünk szerint, igen tanulságosak a szegénység mérése szempontjából.

A következő elemzésnek az a célja, hogy megvizsgálja a demográfiai indikátoroknak a strukturális, feminizációs és etnikai változókhoz viszonyított erejét.

A 20. táblázatból következő legmeglepőbb eredmény az, hogy a legmagasabb iskolai végzettséggel mért strukturális helyzet, továbbá az etnikai és az osztályhatás megközelítően azonos mértékben magyarázzák annak az esélyét, hogy valaki azt állítsa, hogy előfordult vele az, hogy 2000-ben éhezett. Az országok közötti különbségek legalább annyira nagyok, mint az interetnikusak, illetve azok, amelyek az iskolázatlan és az iskolázott megkérdezettek között mutatkoznak. Vagy ha nagyon pontosan akarunk fogalmazni: az iskolai végzettség hatása talán valamivel erősebb, mint a többi tényezőé, ha az ilyen módon definiált szegénységet akarjuk megmagyarázni. Az első oszlopban látható teljes modellben azok, akik legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkeznek, háromszor akkora valószínűséggel mondták azt, hogy 2000 folyamán éheztek, mint a náluk magasabb iskolai végzettségűek. A romák négyszer akkora valószínűséggel éheznek, mint a nem romák, és megközelítőleg ugyanez a valószínűsége annak, hogy a bolgárok vagy a románok éhessenek, ha a magyarokkal vetjük össze őket. Figyelemre méltó az is, hogy az iskolázottság igen számottevően csökkenti a romák szegénnyé válásának esélyét. A 3. modellben – amelyet a strukturális változókkal még nem kontrolláltunk – rendkívül magas a roma együttható. Ahogy belép az iskolai végzettség változó, a roma együttható számottevően csökken, és amikor a tényleges munkanélküliséget mérő változót is beléptetjük, a roma együttható már csak fele annak, mint amekkora azelőtt volt, hogy a strukturális helyzetet mérő változókkal kontrolláltuk. Mindebből az következik, hogy a roma szegénység csökkentésének fontos eszköze az iskolázási feltételek javítása és új munkahelyek teremtése. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy mindez önmagában nem oldja meg a romák szegénységének problémáját. Miután már az összes strukturális faktorról kontrolláltunk, az etnikai változó hatása még mindig csaknem akkora, mint az iskolai végzettség változóé. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a romák szegénysége mintegy fele részben alacsony iskolai végzettségükkel és kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetükkel magyarázható, azonban a fennmaradó, a modell által nem magyarázott, igen tekintélyes rész számottevő, ha nem a legnagyobb mértékben etnikai diszkriminációnak tulajdonítható.³⁰

Mint láttuk, a strukturális helyzetnek és az etnicitásnak megközelítően azonos hatása van, de vajon milyen szerepe van az országhatásnak? Adataink tanúsága szerint a magyar átlagnépesség helyzete – legalábbis az éhezés vonatko-

³⁰ Az etnikai diszkrimináció mérése meglehetősen bonyolult feladat, és az ideális kutatási eljárás nyilván a kísérleti módszer lenne. Ha erre nincs lehetőségünk, a „reziduális” mérés módszeréhez folyamodhatunk. Ezen azt értjük, hogy miután számba vettük mindazon változók hatását, amelyek etnikai egyenlőtlenségeket okozhatnak, azzal a feltételezéssel élünk, hogy a meg nem magyarázott részt az etnikai diszkrimináció hatásának tulajdoníthatjuk.

zásában – három-négyszer kedvezőbb, mint a bolgár vagy a román átlagnépességé. Ez persze nem nagyon meglepő, hiszen Magyarország gazdaságilag fejlettebb ország, mint Bulgária vagy Románia. Ebből az a következtetés is adódhat, hogy a szegénység terén mutatkozó különbség egyszerűen a gazdasági fejlettség eltérő színvonalából adódik. A 15–18. táblázatok alapján azonban komoly kétségek vehetők fel a fenti következtetéssel kapcsolatban. Jól látható ugyanis, hogy a Magyarország és Bulgária között a szegénység terén mutatkozó különbség 1988-ban még jóval kisebb volt, mint 2000-ben. Ezért úgy is lehet érvelni, hogy a szóban forgó különbség nem egyszerűen a két ország eltérő fejlettségi szintjének, hanem, legalábbis részben, az ezen országokban kialakulófélben levő kapitalista rendszerek eltérő karakterének is tulajdonítható. A rendelkezésünkre álló adatok nem elégségesek annak eldöntéséhez, hogy az említett különbségek főleg rezsimspecifikusak vagy inkább más tényezőkkel magyarázhatók, de az adatok alapján a fenti kérdést mindenképpen érdemesnek tűnik a későbbi kutatások során feltenni.

Miután már a strukturális tényezőkkel, az etnicitással és az országhatással is kontrolláltunk, még mindig marad egy nem elhanyagolható *gender*-hatás. Azokban a háztartásokban, amelyekben a háztartásfő olyan anya, aki legalább egy 16 éven aluli gyermekét egyedül neveli, vagy egyedülálló nő, csaknem kétszer olyan gyakran fordult elő éhezés, mint a többi háztartásban. Ami ennél is érdekesebb, az az, hogy az etnikai koefficiens még növekedett is, amikor beléptettük feminizációs változóinkat. Ebből úgy tűnik, hogy a „szegénység feminizációja” olyan jelenség, amely inkább jellemző a többségi társadalomra, mint a romákra. Figyelemre méltó még az is, hogy a strukturális változók beléptetése után alig változik a feminizációs változók hatása, tehát – szemben az etnicitással – a *gender*-hatás nem a strukturális meghatározottságokon keresztül érvényesül, hanem önálló hatást fejt ki a szegénység gyakoriságára.

Végül a szűken értelmezett demográfiai változók viszonylag gyenge hatása is magyarázatra szorul. A vidéki lakóhelyváltozó pontosan ellenkező irányú hatást fejt ki, mint azt gondolnánk, hiszen a modelltől kitűnik, hogy a fálusi háztartások mintegy fele akkora eséllyel szegények, mint a városiak. Természetesen tudjuk, hogy itt olyan indikátor mentén mérjük a szegénységet, amely minden bizonnyal alábecsüli a vidéki szegénységet, hiszen azt kérdeztük, hogy előfordult-e a családban, hogy valaki éhesen ment aludni azért, mert nem volt pénzük élelemre, és tudjuk, hogy vidéken könnyebb a legalább minimális színvonalú táplálkozást a család számára biztosítani. Meglepően gyenge, bár szignifikáns a másik demográfiai változó, a gyerekszám hatása is. Fontos eredménynek tartjuk, hogy tizenkét évvel a rendszerváltás után a szegénységet már elsősorban nem a háztartásnagyság vagy az eltartott gyermekek száma, tehát demográfiai tényezők határozzák meg, mint ahogyan ez az államszocializmus időszakában történt.

A korábban bemutatotthoz képest igen jelentősen módosul a kép akkor, ha függő változóként a vásárlóerő-paritásra átszámított 2,15 dolláros egy főre jutó kiadási szintet használjuk. Ebben a modellben az iskolázottság szerepe minden más tényezőnél fontosabbnak bizonyul. Azon háztartások esélye arra, hogy a

2,15 dolláros szegénységi küszöb alá kerüljenek, amelyekben a háztartásfő nyolc osztályt vagy annál is kevesebbet végzett, két és félszer nagyobb, mint azoké, ahol a háztartás feje ennél magasabb iskolai végzettséggel bír. Az ily módon mért szegénység második legfontosabb determinánsa az országhatás: a bolgár és román átlagnépesség hat-hétszer akkora eséllyel került a szegénységi határ alá, mint a magyarok. Figyelemre méltó az is, hogy milyen sokat veszített magyarázóerejéből az etnikai változó. Az ország és a strukturális változók hatását kontroll alatt tartva a romák már „csak alig kétszer” akkora eséllyel szegények, mint a nem romák. Érdekes az is, hogy a vidéki lakóhely hatása másként érvényesül 2,15 dolláros egy főre jutó kiadási szinten, mint akkor, amikor a szegénység indikátorának az éhezést tekintettük. A kiadásokkal mért szegénység esetében a falun élők kétszer akkora eséllyel számítottak szegénynek, mint akkor, amikor a szegénység indikátorának az éhezést tekintettük.

21. TÁBLÁZAT

Az abszolút szegénység meghatározói (egy főre jutó vásárlóerő-paritásra átszámított napi 2,15 USD kiadási szinten) Bulgáriában, Magyarországon és Romániában (logit becslések, esélyhányadosok)

Változó		1. modell (teljes modell)	2. modell (=M1– struktúra)	3. modell (=M2– feminizáció)	4. modell (=M3– etnicitás)
Demográfiai	gyermek szám	1,172***	1 239***	1,234***	1,457***
	vidék	2,282***	2,668***	2,646***	2,756***
Feminizáció	egyedülálló nő	1,090	1,001	–	–
	egyedülálló anya	1,130	1,420	–	–
Struktúra	a háztartásfőnek legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	2,554***	–	–	–
	a háztartásfő munkanélküli vagy nincs jelen a munkaerőpiacon	3,068***	–	–	–
Etnicitás	roma	1,659***	3,263***	3,265***	–
Ország	Magyarország	0,167***	0,154***	0,156***	0,163***
–2 Log likelihood		–104,9469	–310,2271	–1311,5198	–387,4157

*p=0,05, **p=0,01, ***p=0,00

Mindez véleményünk szerint nem azt jelenti, hogy a szegénység mérésére használt szubjektív indikátorunk nem lenne „megfelelő”. Arról van inkább szó, hogy a szegénység mérésére használható monetáris mutatók, még akkor is, ha nem a jövedelmeket, hanem a kiadásokat mérjük, alábecsülik a roma és felülbecsülik a falusi szegénységet. Mivel a romák körében sokkal magasabb a munkanélküliség, háztartásaik bevételeiben magasabb a társadalmi juttatások aránya, mint az átlagnépesség esetében, és minthogy az ilyen bevételeket inkább be szokták val-

lani, mint más jövedelemforrásokat, nem meglepő, hogy pénzben mérve a szegénységet a romák kevésbé tűnnek szegénynek. Ezzel szemben a saját használatra való élelmiszer-termelés, bármilyen pontos volt is a Világbank által kidolgozott mérési módszer, a valóságnál szisztematikusan alacsonyabb értékeket mutat, és ez az ilyen tevékenységet sokkal kiterjedtebben gyakorló nem romákat a valóságosnál szegényebbnek tünteti fel. Ez magyarázza azt, hogy a falusiak miért bizonyulnak szegényebbnek akkor, ha a szegénységet pénzben és nem természetben (elégtelen táplálkozás) mérjük, és azt is, hogy az összjövedelmen belül magasabb arányú pénzbeni juttatással, de kevesebb saját fogyasztásra megtermelt élelmiszerral rendelkező roma háztartások pénzben mérve miért tűnnek kevésbé szegénynek, amikor a valóságban magasabb arányban éheznek. A gyerekekkel kapcsolatos pénzbeni juttatásoknak és a nyugdíjnak az összjövedelmen belüli magasabb arányával magyarázható az is, hogy a 22. táblázatban miért nem szignifikánsak az egyedülálló anyák és az egyedülálló nők háztartásaira kapott értékek.

A korábban bemutatott leíró statisztikák és a többváltozós modellek segítségével meglehetősen pontos képet alkothatunk arról, hogy melyek a roma szegénység társadalmi meghatározói a posztkommunista kapitalizmus időszakában. Eredményeink lényege röviden úgy összegezhető, hogy a strukturális változókkal és az országghatással való kontroll után a romák még mindig kétszer-háromszor akkora valószínűséggel szegények, mint a nem romák. Az alacsony iskolázottság és a foglalkoztatottsági hátrányok is fontos összetevői a roma szegénységnek. Ezeknek a változóknak a kedvezőbb értékei esetén eltűnik a romák fennmaradó hátrányának még mintegy a fele. A fennmaradó részt azonban az elemzésünkbe bevont változókkal még mindig nem lehet megmagyarázni, és ez az a hányad, amely részben vagy nagy részben az etnikai diszkriminációnak tulajdonítható.

A KIREKESZTETTSÉG KÜLÖNBÖZŐ FORMÁI AZ EGYES ORSZÁGOKBAN

Az alábbiakban azt mutatjuk be, hogy mennyiben különbözik a roma szegénység jellege az általunk vizsgált három országban. Azonos vagy eltérő logika szerint történik-e a romák kirekesztése ezekben az országokban? Milyen különbségek mutathatók ki azon mechanizmusok terén, ahogyan a három vizsgált posztkommunista kapitalizmusban a társadalmi kirekesztettség definiálódik?

Kutatásunk hipotéziseinek megfogalmazásakor abból indultunk ki, hogy a posztkommunista átmenet körülményei között esély van arra, hogy a legszegényebbek kirekesztése underclassosodás formájában menjen végbe. E hipotézis felállításakor Julius Wilson munkásságára támaszkodtunk, aki szerint a dezindustrializáció az Egyesült Államokban a nagyvárosi fekete gettók népességének jelentős átalakulását eredményezte. Ez volt az a népesség, amelyik legnagyobb mértékben vált munkanélkülivé a gazdaság szerkezetében végbement gyökeres

átalakulás következtében, és vált a dezindusztrializáció első számú áldozatává. Ezzel párhuzamosan az afroamerikai társadalom erős polarizációja ment végbe. A sikeres, középosztályosodó feketék sorra elhagyták a fekete gettókat, és *suburb*-ökbe kezdtek költözni. Mindezek eredményeként a hátrahagyottak szegénysége még reménytelenebbé, kirekesztettsége még erősebbé vált. Már nemcsak szegénységről, hanem életre szóló, sőt generációk között is átöröklődő szegénységről, underclassosodásról, társadalom alatti, pontosabban az osztályszerkezeten kívüli osztályról beszélhetünk (WILSON, 1987).

A magyarországi helyzet elemzésére támaszkodó korábbi munkáinkban (LADÁNYI, 2001; EMIGH-FODOR-SZELÉNYI 2001 és az ezekhez kapcsolódó vitát lásd: STEWART, 2001b; LADÁNYI-SZELÉNYI, 2001) hipotézisünk az volt, hogy a posztkommunista átmenet körülményei között a dezintegrációs átalakulást követőhöz hasonló folyamatok játszódnak le. Most lehetőségünk van arra, hogy hipotézisünket nemzetközi összehasonlításban, empirikusan is teszteljük. Mennyiben és hol beszélhetünk posztkommunista körülmények között underclassosodásról, és melyek azok a feltételek, amikor és ahol nincs értelme e kategória használatának?

Elemzésünk során tehát abból indulunk ki, hogy a posztkommunista országok mindegyikének szembesülnie kellett azzal a kihívással, amelyet a szegénység elmélyülésén túl a szegénység jellegének megváltozása jelentett. Ennek az igen lényeges változásnak a lényege abban összegezhető, hogy a népesség jelentős hányada esetében nem egyszerűen szegénységgel, hanem tartós szegénységgel, nem egyszerűen munkanélküliséggel, hanem tartós munkanélküliséggel van dolgunk, hogy ezeket a szociális hátrányokat fokozza a korábbinál sokkal erősebb térbeli elkülönülés, amely valószínűvé teszi a leszakadás továbbörökítését a következő generációra. Az „új szegénységnek” ez a típusa két vonatkozásban is újnak mondható. Hosszabb távú és többdimenziós ahhoz a szegénységhez képest, amely az államszocializmus időszakára volt jellemző. Feladatunk tehát most az, hogy a kirekesztettség különböző típusait és azok összekapcsolódási módzatait megkíséreljük empirikus módszerekkel mérni, majd leírjuk, hogy milyen jellegzetes hasonlóságok és különbségek mutathatók ki e téren az általunk vizsgált három ország esetében.

A kirekesztettség különböző dimenziói

A kirekesztettség három dimenzióját fogjuk itt megkülönböztetni:

1. *Lakóhelyi kirekesztettség:* kérdőíves adatfelvételünk során arra kértük a kérdezőbiztosokat, hogy sorolják be a megkérdezett lakóhelyét az általunk megadott kategóriák valamelyikébe. A kategóriák a következők voltak: hagyományos cigánytelep; olyan környék, ahol az ott élők többsége roma; olyan környék, ahol az ott élők többsége nem roma szegény; olyan környék, ahol sem romák, sem nem roma szegények lakóhelyei nem koncentrálnak. Ebben az elemzés-

ben a felsorolásban szereplő első három típust, tehát a lakóhelyi szegregáció bármilyen formáját lakóhelyi kirekesztettségként definiáltuk. Kategorizációnk tehát a kérdezőbiztos szubjektív megítélésére támaszkodott. Az ily módon mért szegregáció erőssége nagymértékben különbözött az általunk vizsgált országokban. Bulgáriában a romák lakóhelyi szegregációja nagyon erős, ezzel szemben Magyarországon és Romániában viszonylag gyenge, különösen akkor, ha azt az Egyesült Államokban élő afroamerikai népesség lakóhelyi szegregációjának mértékéhez viszonyítjuk.³¹ A lakóhelyi szegregáció általában – és az etnikai alapú lakóhelyi szegregáció különösen – sokkal kevésbé erőteljes Európában, mint az USA-ban (lásd erről WACQUANT, 1993), ezért az, amit itt lakóhelyi kirekesztettségnek nevezünk, nagymértékben különbözik annak amerikai megfelelőjétől.

2. *Munkaerő-piaci kirekesztettség*: azokat a háztartásokat soroltuk ide, ahol kettő vagy kettőnél több munkaképes korú személy munkanélküli, háztartásbeli vagy alkalmi munkából élő volt, vagy a foglalkoztatási státusára irányuló kérdésre azt válaszolta, hogy „semmit se dolgozik”.

3. *Iskolarendszerből való kirekesztettség*: azok a háztartások kerültek ebbe a kategóriába, amelyeknek egyetlen tagja sem rendelkezik befejezett alapkívánál magasabb iskolai végzettséggel. Ez egy igen erős változó, hiszen az, aki csak ilyen alacsony iskolázottsággal bír, nagy valószínűséggel nem kap munkát, vagy csak a legrosszabbul fizetett, leglenézettebb munka jut neki.

22. TÁBLÁZAT

A különböző típusú kirekesztettségek előfordulásának gyakorisága százalékban

Ország	A minta típusa	Lakóhelyi	Munkaerő-piaci kirekesztettség	Iskolai
Bulgária	teljes népesség	32,5	19,4	14,5
	romák	88,7	71,2	61,1
Magyarország	teljes népesség	21,2	3,9	10,8
	romák	54,9	29,9	27,9
Románia	teljes népesség	19,3	17,2	15,1
	romák	55,2	60,3	34,0

Az adatok tanúsága szerint a lakóhelyi szegregáció mértéke országonként és etnikai csoportonként igen nagy eltéréseket mutat. Ha a teljes népességet nézzük, a vizsgált országok közül Bulgáriában a legmagasabb, Romániában pedig a legalacsonyabb a lakóhelyi szegregáció intenzitása. Magyarország ebben a vonatkozásban köztes helyet foglal el oly módon, hogy adatai sokkal inkább Romániához, mint Bulgáriához hasonlítanak. A munkaerő-piaci kirekesztettség tekintetében Magyarországon a legkevésbé súlyos a helyzet, és a romániai és a bulgáriai adatok hasonlítanak legjobban egymáshoz. A romák és nem romák

³¹Ennél az összehasonlításnál figyelembe kell venni egyebek mellett azt is, hogy az afroamerikai népesség aránya sokkal magasabb az USA-ban, mint a romáké Kelet-Európában.

közötti szakadék azonban Magyarországon a legmélyebb. Míg a másik két országban a munkaerőpiacról kirekesztett romák aránya „csak” mintegy háromszorosa az átlagnépesség körében mért aránynak, Magyarországon a romák felülreprezentáltsága hétszeres, ami erőteljes munkaerő-piaci etnikai diszkriminációra utal. Végül az iskolai kirekesztettség tekintetében meglehetősen hasonlóak az átlagnépesség körében mért arányok a három vizsgált országban. A romák kirekesztettségének mértéke azonban meglehetősen eltérő: a romániai és magyarországi helyzet ebben a vonatkozásban igen hasonló, azonban a bulgáriai romák iskolai kirekesztettségének mértéke mintegy kétszerese a másik két országban mért aránynak.

A kirekesztődések összekapcsolódása

Először azt fogjuk megvizsgálni, hogy a társadalmi kirekesztettség milyen mértékben alkot többdimenziós rendszert a posztkommunista kapitalizmusok körülményei között, majd rátérünk annak vizsgálatára, hogy a különböző típusú kirekesztődések összekapcsolódása azonos vagy egymástól eltérő logika szerint történik-e az általunk megfigyelt országokban. A 23. táblázatban bemutatjuk azt, hogy a kirekesztődések milyen jellegű összekapcsolódását különböztethetjük meg teoretikusan egymástól. „Under-caste”-szerű kirekesztődésnek azt fogjuk tekinteni, amikor a románok tekintett népesség egésze vagy túlnyomó többsége van kirekesztve, és kirekesztettségük többdimenziós; ha a roma népesség polarizálódik, s egyfelől kimutatható egy kirekesztettség által nem sújtott csoport, másfelől egy olyan is, amelynek tagjait a különböző típusú kirekesztődések halmozódása sújtja, kialakulófélben lévő „underclass”-ról, ha a romák többségét csak egy- vagy kéttípusú kirekesztettség sújtja, de a kirekesztettséggel nem sújtott romák aránya is alacsony, „lower class”-szerű formációról beszélünk.

23. TÁBLÁZAT
A kirekesztődések összekapcsolódásának típusai

	Két- vagy háromtípusú kirekesztettség	Egytípusú kirekesztettség
A csoport egésze kirekesztett	under-caste	lower class
Csak a csoport egy része kirekesztett	underclass	lower class

A 24. táblázat új oldalról világítja meg azt az általunk korábban, más módszerekkel már többször kimutatott tendenciát, hogy a bulgáriai romák helyzete alapvetően különbözik a másik két ország románok helyzetétől. Míg a bulgáriai romák 44,6 százalékát, a romániaiaknak 16,3, a magyarországiaknak pedig csak 10,3 százalékát sújtja mindhárom kirekesztettség. Ha a három- és kéttípusú kirekesztettségek együttes arányát vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ez a bulgáriai romák

negyötödét, a romániai romáknak már csak kevesebb mint a felét és a magyarországi romáknak csak kétötödét sújtja. Míg Bulgáriában elenyésző (3,8 százalék) azon romák aránya, akiket semmiféle kirekesztettség nem sújt, ez az arány Romániában négyszerese, Magyarországon pedig hétszerese a bulgáriainak.

24. TÁBLÁZAT
A kirekesztődések összekapcsolódása, százalékban

Ország	A minta típusa	Kirekesztett			
		3	2	1	0
		dimenzióban			
Bulgária	teljes népesség	3,9	12,1	30,7	53,3
	romák	44,6	36,1	15,5	3,8
Magyarország	teljes népesség	0,5	6,2	24,5	68,7
	romák	10,3	29,7	33,6	26,5
Románia	teljes népesség	0,6	8,3	33,4	57,7
	romák	16,3	33,0	34,9	15,8

Úgy érvelhetünk tehát, hogy Bulgáriában a romák kirekesztettsége valóban kasztszerű formát ölt, ami azt jelenti, hogy a roma társadalom egésze van kirekesztve, és elhanyagolható azon romák aránya, akiket semmiféle kirekesztettség nem sújt. Ilyen körülmények között az etnikai csoportok közötti határvonal meglehetősen éles, nagyfokú a többségi társadalom által eszközölt etnikai besorolás határozottsága, és igen nagy a valószínűsége annak, hogy a külvilág által romának minősítettek önmagukat is romaként határozzák meg.

A magyarországi cigányok helyzete erősen különbözik ettől. A magyar romák több mint egynegyedét egyik – általunk itt elemzett – kirekesztettségi típus sem sújtja. Bár a nem kirekesztetteknek a két ország nem roma népességén belüli aránya számottevően nem tér el egymástól, ugyanez az arány igen jelentősen különbözik a roma népesség körében. A magyarországi romáknak csaknem hétszer akkora esélyük van arra, hogy nem kirekesztett körülmények között éljenek, mint a bulgáriai romáknak. Úgy gondoljuk, hogy ez az egyik legfontosabb indikátora a magyarországi underclassosodási folyamatnak, hiszen Magyarországon egy etnikai csoport osztályhelyzetek mentén való szétszakadása játszódik le, míg Bulgáriában ennek jelei nem figyelhetők meg. Az underclassosodás másik fontos jele – a különböző típusú kirekesztődések erőteljes kumulálódása a roma társadalom ellentétes pólusán – szintén megfigyelhető a magyarországi romák esetében: a többszörösen kirekesztettek aránya is viszonylag magas a romák körében. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyarországi roma társadalom három részre tagozódik: a nem kirekesztettek, az egyszeresen kirekesztettek és a többszörös kirekesztettséget elszenvedők többé-kevésbé hasonló nagyságú csoportokat alkotnak. Úgy tűnik tehát, hogy a kialakulófélben lévő magyarországi *underclass*-szal kapcsolatos hipotézisünket igazolják az adatok. A magyarországi

romák mintegy kétötöde *underclass*-szerű helyzetben él, egyharmada a *lower class* részét képezi, és valamivel több mint egynegyedét legalábbis megérintette valamiféle középosztályosodási folyamat.

Ebben a vonatkozásban a romániai helyzet a magyarországi és a bulgáriai között helyezkedik el. A romániai cigányok között sokkal magasabb a nem kirekesztettek aránya, mint Bulgáriában, de ez az arány jóval alacsonyabb, mint Magyarországon, míg a többszörös kirekesztettség tekintetében pontosan fordított a helyzet. Mindez arra utal, hogy Romániában is megindult az *underclass*-sodás folyamata, de csak jóval később és kevésbé erőteljesen, mint Magyarországon. Véleményünk szerint ez elsősorban azzal magyarázható, hogy Romániában, ahol Bulgáriához hasonlóan erőltetett ütemű iparosítás ment végbe, a proletarizáció sokkal erőteljesebben bomlasztotta fel a tradicionális roma társadalmat, mint Bulgáriában, ugyanakkor a piaci átmenet időszakában sokkal kevésbé indult meg a roma középosztályosodás, mint Magyarországon. Ezért az államszocialista nagyipar és a mezőgazdasági szövetkezetek összeomlása után a romániai cigányság helyzete leginkább az *under-caste* és a *lower class* közötti átmenettel jellemezhető, ahol azonban már bizonyos *underclass* típusú fejlődés nyomai is kimutathatók, hiszen a romániai cigányok viszonylag jelentős részét adataink szerint semmilyen típusú kirekesztés nem sújtja. Bár az alacsony esetszámok ennek bizonyítását nem teszik lehetővé, esettanulmányokból nyert tapasztalataink alapján ehhez hozzátehetjük azt, hogy Románia abban az értelemben is átmenetet képez, hogy az ország déli és keleti területein a cigányság helyzete inkább a bulgáriai, északnyugati, az első világháború előtt az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó területein pedig inkább a magyarországi romák helyzetéhez hasonlatos.

25. TÁBLÁZAT

A romák felnőtt népességén belüli aránya és a romák százalékos aránya a többszörösen kirekesztett népesség körében

	A romák felnőtt népességén belüli aránya*	A többszörösen kirekesztett romák aránya a többszörösen kirekesztett népességén belül
Bulgária	10,9	45,7
Magyarország	5,0	24,7
Románia	5,6	10,5

* Ebben a táblázatban azokat tekintettük romának, akiket a szűrő kérdőívek kérdezőbiztosai – akik nem ismerték a megkérdezett etnikai önminősítését – annak tekintettek (lásd: LADÁNYI–SZELÉNYI, 2001).

A 25. táblázatban azt vizsgáljuk meg, hogy a többszörösen kirekesztettek között mekkora a romák aránya. Mivel – mint korábban már említettük – Bulgáriában csaknem az egész roma társadalom kasztszerűen van kirekesztve a többségi társadalomból, érthető, hogy a többszörös kirekesztettséggel sújtott népesség igen magas, csaknem fele arányban roma. Ebből az következik, hogy kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása igen erőteljes ebben az *under-caste*-szerű esetben.

Kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása kevésbé egyértelmű, de még mindig igen erőteljes Magyarországon, ahol a roma népesség aránya becslésünk szerint valamivel kevesebb, mint a fele a bulgáriainak, és ahol adataink szerint a többszörösen kirekesztetteknek még mindig csaknem egynegyede roma. Ezzel szemben Romániában, ahol a romák aránya csak valamivel több, mint 5 százalék, a romák többszörösen kirekesztett népességen belüli aránya jóval alacsonyabb a magyarországinál, csak valamivel több, mint 10 százalék. Kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása tehát sokkal kevésbé erős Romániában, mint a másik két országban, hiszen Romániában a többszörösen kirekesztettek mintegy 90 százaléka nem roma.

Magyarországon, ahol a többszörösen kirekesztettek egynegyede roma, a magyar szegények és a romák közötti választóvonal meglehetősen elmosódik. A nem roma magyar szegények gyakran olyan környéken élnek, ahol sok roma is lakik, és gyakoriak a vegyes házasságok is. Így – mint ezt korábbi adatainkból láthattuk – gyakran kérdéses, hogy valaki csak nagyon szegény, vagy roma is. Mindezek következtében Magyarországon a szegénység és a roma etnicitás erősen összefonódó, de egymással mégsem teljesen azonos kategóriákként jelentkeznek. A magyar lakosságnak mintegy 7 százalékát teszik ki a többszörösen kirekesztett reményt vesztettek, és körükben erősen felülreprezentált, mintegy 25 százalékos a románok tartott népességnek az aránya, tág teret nyújtva a szegénység etnicizálására irányuló törekvéseknek.

Összefoglalva: *Bulgáriában* a roma népesség egésze van kirekesztve, és ezért helyzete legjobban az *under-caste* kategóriával írható le. *Magyarországon* a romák kisebbség, de igen jelentős részének sikerült előnyösen alkalmazkodnia az ország piaci átalakulásához. Ők alkotják a kialakulófélben lévő roma középosztályt. Ettől azonban nem javult, hanem egyenesen romlott a magyarországi romák mintegy kétötödének a helyzete. Ők azok, akik az etnikailag vegyes, de romák által mégiscsak erősen felülreprezentált *underclass* pozícióba kerültek. *Romániában*, ahol az államszocializmus időszakában a tradicionális roma közösségek felbomlása jobban előrehaladt, mint Bulgáriában, de kevésbé volt erőteljes, mint Magyarországon, a romák kasztszerű kirekesztésének jelentősége erősen csökkent. Mivel azonban Romániában – a piaci reformok későbbi beindulása és a magyarországinál jóval lassúbb üteme miatt – sokkal gyengébb a roma középosztályosodás, a romák többségének helyzete leginkább egy etnikailag nem különösen erősen meghatározott *lower class* pozícióval írható le.

KÖVETKEZTETÉSEK

Becslésünk szerint a roma népesség aránya (ha a társadalmi környezet megítélése jó indikátorának tekinthető kérdezőbiztosi besorolást vesszük alapul) 6–12 százalék között van a vizsgált három országban. 1988–2000 között jelentősen megnövekedett mindhárom országban a szegény népesség aránya. Ez nemcsak mindegyik vizsgált országra, hanem ezen országok roma és nem roma

népességére egyaránt igaz. Mindazonáltal az elszegényedés Romániában és Bulgáriában erőteljesebb volt, mint Magyarországon. A romák elszegényedése különösen nagymértékű volt Bulgáriában. Ebben a vonatkozásban Románia köztes helyet foglal el Bulgária és Magyarország között. A mélyszegénységben élő népesség arányának az emelkedése a vizsgált országok közül Magyarországon volt a legalacsonyabb mértékű. Bulgáriában és Romániában az életfeltételek romlása sokkal erőteljesebb volt, mint Magyarországon. Mindhárom országban rosszabbul éltek a romák 2000-ben, mint a nem romák, de mivel a romák már a rendszerváltás előtt is szegények voltak, az etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségek nem növekedtek.

Adataink tanúsága szerint 2000-ben a vizsgált országok közötti különbségek csaknem olyan nagyok voltak, mint az etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségek. Például a magyarországi romák szegénységének mértéke többé-kevésbé megfelelt a bulgáriai és romániai nem romák körében mért szegénységnek. Azonban mindhárom országban a romák között 2–5-ször annyi szegény volt, mint a nem romák között. A romák szegénysége mindenekelőtt az iskolai és munkaerőpiaci hátrányaikkal magyarázható. Az adatok alátámasztani látszanak azt a nézetet, hogy egyenlő iskolai esélyek biztosítása – ami mindenképpen kívánatos célkitűzés és olyan eszköz, ami igen jelentősen javítana a romák felzárkózási esélyein – önmagában nem oldaná meg a romák szegénységének problémáját. Az iskolai esélyegyenlőség biztosításának olyan foglalkoztatási programokkal kell kiegészülnie, amelyek a munkaadók etnikai előítéletei ellenére képesek munkához juttatni a romákat. Jelenleg ugyanis a romák azonos iskolai végzettség mellett is sokkal nehezebben kapnak munkát, mint a nem romák.

A három vizsgált ország között jelentős eltéréseket tapasztaltunk a romák társadalmi kirekesztettségének jellege tekintetében is. Igyekeztünk bebizonyítani, hogy a bulgáriai romák kirekesztettsége leginkább az alsó kaszt (*under-caste*) fogalmával írható le. A magyarországi roma társadalom – alapvetően strukturális tényezők mentén – erősen polarizált. A romák körében is elindult a középosztályosodás folyamata, ugyanakkor kialakulófélben van egy nemcsak roma, de romák által igen erősen felülreprezentált underclass is. Románia ebben a vonatkozásban valahol Bulgária és Magyarország között helyezkedik el. Megszűnőfélben van a romániai roma társadalmat egységesen érintő, alsó kaszt jellegű kirekesztettség, és ma még nem lehet pontosan tudni, hogy az elmozdulás inkább egy többé-kevésbé homogén alsó osztály (*lower class*), vagy az erőteljes polarizációval járó underclass típusú fejlődés irányába fog-e végbemenni.

KONKLÚZIÓK

Mielőtt kifejtjük munkánk néhány szélesebb elméleti implikációját, hadd foglaljuk össze a történetet, amelyet ebben a könyvben próbáltunk meg felvázolni, részint történeti, részint összehasonlító nézőpontból!

A TÖRTÉNETI VIZSGÁLÓDÁS EREDMÉNYEI

Kutatásunk 1857-től indul. Közösségünket Csenyétének hívják, Északkelet-Magyarországon található. Az 1857-es népszámlálás szerint ebben az időben négyszáz ember élt a faluban. A népesség 5 százaléka, tehát 21-en voltak közülük cigányok, és további 15 százalék, vagyis 60-an voltak zsidók. A többiek magyar vagy szlovák származású parasztok voltak. A cigányok többnyire szegények voltak, bérelt házakban éltek a falu végén, a szegény zsidókkal és a legszegényebb parasztokkal együtt. Napszámosok voltak, és az 1857-es népszámlálási adatokban ez a legalacsonyabb foglalkoztatási kategória. Mindazonáltal a cigányok és a nem cigányok közötti szociális és demográfiai szakadék a XIX. század közepén a későbbi időszakokkal összehasonlítva még viszonylag csekély volt. A cigányok a falun belül éltek, és demográfiai jellemzőik, úgy mint a háztartások mérete, a gyermekhalandóság, az anya életkora az első gyermeke születésekor, sőt még a házasságon kívüli szülések aránya is hasonló volt Csenyété nem cigány népességéhez.

A közösség etnikai összetétele és az etnikai csoportok közötti kapcsolatok gyökeres átalakulásokon mentek át az általunk vizsgált közel 150 év folyamán:

1. 1900-ra a szegény zsidók elhagyták a falut. (A faluban maradt két zsidó család két gyermek és az édesanyjuk kivételével 1944-ben pusztult el Auschwitzban.) A zsidó elvándorlók további sorsára vonatkozóan nem rendelkezünk megfelelő adatokkal. Mindamellett okkal feltételezhető, hogy többnyire különböző magyarországi vagy az Osztrák–Magyar Monarchia más részeihez tartozó városokba költöztek. Néhányan kivándorolhattak az Egyesült Államokba. Valószínű, hogy a kivándorlás eredményeképpen az ő társadalmi körülményeik alapvetően kedvezően alakultak.

2. A csenyétei parasztek mindig szegények voltak, demográfiai helyzetük azonban a századfordulót követően valamelyest javult. Mindenekelőtt a gyermekhalandóság kezdett fokozatosan csökkenni. A parasztek 1970 után kezdték tömegesen elhagyni a falut.

3. Ezzel éles ellentétben ugyanezen időszak alatt a cigányok életesélyei számottevően romlottak. 1900 táján a falu északi végén különálló cigánytelep létesült, és a következő több mint félszáz év folyamán minden csenyétei cigány az újonnan létrehozott telepeken lakott. A romák és parasztek közti térbeli elkülönülés megmerevedésével párhuzamosan megugrott a cigányok körében mért gyermekhalandóság, és a házasságon kívüli születések aránya is ugyanebben az időszakban növekedett meg.

4. Az államszocializmus időszakában az etnikai csoportok közötti kapcsolatok ismét megváltoztak. A demográfiai szakadék jelentősen összeszűkült. A szocialista állam gyakorlatilag egyik napról a másikra visszaszorította a gyermekhalandóságot, amely az 1940-es években még 25 százalék felett volt, de alig néhány év alatt jóval 10 százalék alá süllyedt. 1956-1961 között a cigányokat rákényszerítették arra, hogy törvényesítsék élettársi kapcsolataikat, aminek eredményeképpen a házasságon kívüli születések száma a XIX. század közepén mért szintre csökkent. A parasztek és a cigányok közti társadalmi szakadék összeszűkült; mind a parasztek, mind a cigányok bérmunkásokká lettek, és sok paraszt együtt dolgozott a cigányokkal az útépitéseken, a bányákban és a mezőgazdaságban. Szórványosan még egyes házasságok is előfordultak. A szocializmus azonban nem volt a társadalmi integráció felé vezető egyirányú út. Miközben jelentős sikerek voltak a romák munkába állítása vagy a házasságon kívüli születések leszorítása terén, fokozottan kialakult a lakóhelyi szegregáció új formája. A cigányok már a hatvanas évek vége felé kezdtek beköltözni a telepről a faluba. Ez kezdetben az etnikai integráció fontos állomásának tűnt, mivel a telepről beköltöző cigányok először új házakat építettek maguknak a falun belül, később pedig a parasztek által üresen hagyott házakat kezdték megvásárolni. A beköltözés azonban együtt járt – később felgyorsítója volt – a parasztek gyors elvándorlásának, ami egy idő után úgyszólván teljes lakosságcserét eredményezett.

5. Míg 1857-ben a romák a falu népességének mindössze 5 százalékát tették ki, 1989-ben ez az arány már 80 százalék felett volt, 2000-re pedig már túllépte a 90 százalékot is. Többnemzetiségű, egyes kultúrájú faluból Csenyéte a kilátástalan helyzetű romák gettójává vált. Ez a változás mélyreható társadalmi következményekkel járt. A csenyétei romák nyomora és kirekesztettsége ma még szélsőségesebb, mint a múltban volt. A községben 1989 óta egyetlen romának sincs állandó munkahelye. Mindazoknak, akik 2000-ben nem voltak még harmincévesek, soha életükben nem volt még állásuk, és jelenleg úgy tűnik, hogy soha nem is lesz legális munkahelyük, rendes, „fizetett” munkájuk. A csenyétei cigányok rendszeres készpénzbevétele kizárólag olyan állami juttatásokból származik, mint amilyen a családi pótlék, az öregségi vagy rokkantsági nyugdíj, vagy az alkalmi szociális segélyek. A növekvő szociális dezorganizációra utaló jeleket nehéz nem észrevenni. Újra emelkedni kezdett a házasságon kívüli szüle-

tések aránya, és immár megközelítette az 50 százalékot. Az anyák első gyermekük születés kori életkora egyre alacsonyabb. A XIX. században a roma anyáknak mindössze 6 százaléka szülte meg első gyermekét tizenhét éves kora előtt. 2000-ben ugyanez a mutató 40 százalék volt. A kora tinédzserkori terhesség ritka előfordulása a szexualitás feletti szigorú kontroll meglétét jelzi, ami a késői államszocializmus, majd a posztkommunizmus időszaka alatt mindinkább leépülni látszik. A gyermekhalandóság mindazonáltal alacsony maradt az 1990-es években is, miközben a termékenység erőteljesen megnövekedett, ami népességrobbanáshoz vezetett. Az 1980-as években 3–6 gyermek született a faluban évente, 2000-re azonban ez az érték 20–25-re nőtt. 1996-ban a falu népessége 310 fő volt, és ez 2002-re 450-re nőtt. Ennek a növekedésnek a túlnyomó része a természetes szaporodásnak tulajdonítható.

Mindezen okok miatt ma a csenyétei cigányok életfogytiglan tartó nyomorban és szélsőséges elkülönültség körülményei között élnek, és nem valószínű, hogy gyermekeiknek sikerülne kitörniük a nyomor sújtotta gettóból!

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATOK EREDMÉNYEI

Miután bemutattuk, hogy a romák strukturális helyzete milyen lényeges átalakulásokon ment át az idők során, a könyv második része azt vizsgálta, hogy a különböző posztkommunista országok mennyiben hasonlítanak egymáshoz, illetve térnek el egymástól a romákkal kapcsolatos etnikai klasszifikációs rendszerek, illetve a romák strukturális pozíciója vonatkozásában. Bulgáriát egyfelől, Magyarországot és Romániát másfelől az etnikai besorolás szembeszökően eltérő rendszerei jellemzik. Bulgáriában azoknak, akiket a kérdezőbiztosok romának klasszifikáltak, mintegy háromnegyede romának vallotta magát. Sokkal kevésbé egyértelmű volt ezzel szemben az etnikai besorolás Magyarországon és Romániában, ahol az interjúkészítők által romának minősítetteknek mindössze csak mintegy egyharmada vallotta magát romának. Láthattuk, hogy Bulgáriában a romák többsége etnikailag szegregált lakóhelyi körülmények között él, míg Magyarországon és Romániában többnyire csak a legszegényebb romák élnek kizárólag cigányok lakta környéken.

Magyarországon és Romániában az interjúkészítők a válaszadók körülbelül 6 százalékát sorolták be romaként, míg Bulgáriában ugyanez az érték körülbelül 12 százalék volt. A vizsgált országokban a romák szegénysége háromszor-négyszer olyan súlyos, mint az átlagnépesség körében mért szegénység, és maguk a romák minden országban életkörülményeik jelentős romlásáról számolnak be az 1988–2000 közötti időszakra vonatkozóan. Mindazonáltal az országok közötti különbségek igen nagyok, majdnem akkorák, mint az egyes országokban a romák és a többségi társadalom között mért különbségek. A magyarországi romák helyzete – legalábbis ami a gyakori éhezést illeti – csak alig rosszabb, mint a nem

romáké Bulgáriában vagy Romániában. Ez a trend új keletű fejlemény, a poszt-kommunista átalakulás egyik fontos következménye: 1988-ban e mutató mentén még alig mutatkozott különbség a vizsgált országok között.

Elsődlegesen az osztályfaktor, az ország és az etnikai hovatartozás határozták meg a szegénnyé válás esélyeit 2000-ben, jóllehet az osztályváltozók – főként az iskolázottság –, valamint az ország sokkal inkább, mint az etnikai hovatartozás. Mihelyst kontrolláljuk ezeket a változókat, a regressziós modellek azt mutatják, hogy a szegénység esélye a romák között három és félszer nagyobb, mint a nem romáknál. A szegénység elkerülésének esélye a magyarok között négyszer-ötször nagyobb, mint a bolgárok vagy a románok esetében. Figyelemre méltó, hogy az iskolázottság legalább olyan fontos változó a szegénység előrejelzésében, mint az ország. A roma szegénységet körülbelül fele részben az iskolázottsággal és a munkaerő-piaci pozícióval kapcsolatos változók magyarázzák. Mihelyst bevonjuk modellünkbe az iskolázottságot és a munkaerő-piaci helyzetet, az etnikai hovatartozásnak a szegénnyé válás esélyére gyakorolt hatása a felére csökken. Mindazonáltal a romák szegénységének másik fele osztály és/vagy demográfiai faktorokkal meg nem magyarázott marad, és ezt a más tényezőkkel megmagyarázatlan részt az etnikai diszkrimináció hatásának tulajdonítjuk. A magyarországi romáknak sokkal jobb esélyeik vannak arra, hogy elkerüljék a kirekesztést.

A magyarországi romák egynegyede nincs egyáltalán kirekesztve, ezzel szemben a megfelelő arány Bulgáriában csak négy százalék. A bolgár romák körülbelül négyötöde, a magyarországi romáknak „csak” kétötöde van kitéve többszörös kirekesztésnek. Mindent összevetve, Bulgáriában a többszörösen kirekesztetteknek csaknem a fele roma, míg Magyarországon csak negyedrészüik. Ugyanez az adat Romániában mindössze tíz százalék. A romániai cigányok sokkal kisebb része indult el a középosztályosodás útján, mint ezt a magyarországi cigányok esetén regisztráltuk, ugyanakkor sokkal alacsonyabb arányban vannak kitéve többszörös kirekesztésnek, mint a bulgáriai romák.

ELMÉLETI ÉS POLITIKAI IMPLIKÁCIÓK

Az *1. fejezetben* kialakított fogalmi eszköztárat használva, megállapítottuk, hogy a XIX. század közepén a csenyétei romák – a legszegényebb parasztokéhoz és a zsidókéhoz hasonló társadalmi pozíciót foglalva el – az alsó osztály részét képezték a helyi társadalomban. A két világháború közötti években a romák – csaknem teljes lakóhelyi és társadalmi kirekesztettségben, a faluszéli telepen élve – alsó kaszt pozíciójába szorultak, azonban még ekkor is számos olyan, főleg gazdasági funkciót láttak el, amelyekre a falu paraszti közösségének szüksége volt, és amelyeket akként is értékelt. Az államszocialista időszak újra visszahozta a csenyétei romák alsóosztály-státusát. E korszak végére azonban a falu fokozatosan etnikai gettóvá vált, amelyből a sorsukon változtatni képes romák is kezdtek elmenekülni. A posztkommunista átmenet időszakában a csenyétei cigányokat tel-

jes munkanélküliség sújtja, és helyzetüket a segélyektől függés és a teljes kirekesztettség állapota jellemzi. Az underclass kialakulása a faluban a felfelé mobil romák elköltözésével befejezettek tekinthető.

Legalább három oka van annak, hogy miért tartjuk ezeket, a cigányok társadalmi pozíciójának jellegében bekövetkezett változásokat elméleti és társadalompolitikai szempontból egyaránt fontosnak:

Először; az etnikai csoportok közötti kapcsolatok nem egyirányú változását, hanem a gazdasági-társadalmi viszonyok alakulásától függő trendjét figyelhetjük meg. Az integráció szakaszát a kirekesztés szakasza váltja fel, amit az integráció újabb hulláma követ.

Másodszor; úgy tűnik, hogy a kormányzati politikák mélyreható következményekkel járnak erre a folyamatra nézve. Az állami intézkedések persze gyakran nem pontosan a politikai döntéshozók által megcélzott eredményekre vezetnek, az etnikai csoportok közötti kapcsolatokat mégis lényegesen befolyásolja az állami beavatkozások jellege.

*Végül; a csenyétéi romáknak a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciója a posztkommunista időszakban új jelleget öltött: történelmük során most először kerültek szembe *underclass* típusú, minden eddiginél teljesebb kirekesztettséggel.*

Hadd elemezzük kicsit bővebben a fenti három állítást:

Ad 1. Azok a „cigánykérdéssel” foglalkozó politikai döntéshozók, romaszakértők és szociológusok, akik pusztán szociális kérdésként fogják fel a problémát, általában egyfajta *evolucionista/asszimilacionista nézőpontból* indulnak ki (KEMÉNY, 1976; 1995). Ebből a perspektívából nézve a cigányok története a többségi társadalom nyelvéhez, életstílusához és értékeihez való fokozatos asszimilálódás folyamatként írható le. Az asszimilációs folyamat lehet rövid vagy hosszadalmas, időnként akár késéseket is szenvedhet, alapvetően azonban a korai nomád létmódból az asszimiláció felé tartó, egyirányú folyamat. Az evolúciós szemlélettel szemben az etnográfusok és antropológusok gyakran az involúció terminusában gondolkodnak a cigányok történelméről (STEWART 2001; 2002)³². Ezek az antropológusok hajlamosak a cigány közösségek változásokkal szembeni ellenállását túlértékelni, és gyakran kivételes képességet tulajdonítanak nekik hagyományaik megőrzésére. Míg az evolúciós elmélet egyenes vonalú változást (és fejlődést) feltételez, az involucionisták csekély változást látnak, és a folytonosságot hangsúlyozzák. A Csenyétén 1857 és 2000 között lezajlott drámai változások sorozatát tártuk fel, de ez aligha interpretálható az asszimiláció felé mutató egyenes vonalú fejlődésként. Sokkal inkább az integráció és a kirekesztés hullámainak ciklikus változásait regisztrálhattuk.

³² Mind az „evolucionista/asszimilacionista”, mind az „involucionista” elnevezés tőlünk származik, az idézett szerzők nem használják ezeket. Ebben a kontextusban evolúciót mint történelmi trendet definiáljuk, amely a többségi társadalom kultúrája és életkörülményei felé tart, függetlenül attól, hogy milyen lassú ez a folyamat. Ezzel áll szemben az involúció, ami a társadalmi változásra adott válasz sajátos „cigány módját” jellemzi. E nézet szerint a cigányok nem veszik át a többségi társadalom kulturális sémáit, hanem saját normáikat, értékeiket és viselkedésüket alakítják hozzá azokhoz.

Ad 2. Az integráció időszakai azt jelzik, hogy az állami intézkedések mélyreható következményekkel járnak. Legalábbis részben az állami politikák változásai voltak a felelősek az etnikai csoportok közötti kapcsolatok változásaiért. Így például alapos okunk van azt feltételezni, hogy a romák és a parasztok közötti szociális és demográfiai szakadék mérséklődése nem kis mértékben a XVIII. századi felvilágosult Habsburg-uralkodók asszimilációs intézkedéseinek tulajdonítható. Mária Terézia és II. József meglehetősen radikális és később sokszor és jogosan bírált intézkedéseket hoztak annak érdekében, hogy elősegítsék azok asszimilációját, akiket ők „új magyaroknak” vagy „új polgároknak” neveztek. Ezek egy részét sohasem hajtották végre, más részük azonban a XIX. század közepére működőképesnek bizonyult. A még vándorló cigányok többsége letelepedett, nemegyszer a falvakon belül élt, és családszerkezetük is kezdett mindinkább hasonlóná válni a parasztokéhoz. A csenyétei cigányok helyzetének rosszabbra fordulását és kiüldözésüket a faluból a XIX. század legvégén részben olyan helyi eseményekkel magyaráztuk, mint az új út építése, a falu túlnépesedése és a belterületi mezőgazdasági területek iránti megnövekedett igény. Hozzá tettük azonban, hogy ezek a helyi fejlemények mélyreható országos társadalmi átalakulással, a konzervatív liberális államkoncepció hanyatlásával és a „cigánykérdés” társadalmi problémából rendszeti feladattá válásával estek egybe. A XIX. század közepi, viszonylag kiegyenlített etnikai kapcsolatoktól a XX. század közepi, sokkalvészterhesebb viszonyokig vezető változás nem ennek a közösségnek az egyedi jellemzője. Hasonló folyamatok zajlottak le a régió és az ország más területein is. Végül, az államszocializmus időszakában kibontakozott újabb integrációs ciklus természetesen ugyancsak az asszimiláció – és kényszerasszimiláció – erőteljes szocialista politikájának az eredménye volt. A csecsemőhalandóság gyors visszaesését a közegészségügyi helyzetnek a szocializmus első éveiben végbement nagyfokú javulása okozta. A házasságon kívüli születések számának csökkenése és a romák teljes foglalkoztatása ugyancsak az államszocialista politika következménye.

Más kérdés az, hogy a felvilágosult uralkodók és szocialista társadalomtervezők által elrendelt asszimilációs intézkedések mely része érte el a célját, és mi az, ami csak szándék maradt. Mi úgy gondoljuk, hogy legalábbis részben a szocialista asszimilációs intézkedéseket terheli a felelősség a romák körülményeinek a posztkommunista időszak alatt bekövetkezett romlásáért. Az államszocializmus proletárokká, szinte kizárólag képzetlen segédmunkásokká tette a cigányokat. Ez magával hozta ugyan a létbiztonság növekedését, ugyanakkor azonban gyakran a cigányok által korábban végzett tevékenységek elvesztésével, közösségeik felbomlásával is járt. Képzetlen munkásokként a romák a társadalmi hierarchia legalsó aljára kerültek, és ez a helyzet különösen sebezhetővé tette őket akkor, amikor az államszocializmus összeomlása után kicsúszott a talaj a lábuk alól. Az állami nehéz- és építőipar összeomlása nagyarányú munkanélküliséget teremtett a romák között. A szocializmus előtt jellemzően cigányok által végzett tevékenységekhez és közösségekhez való visszatérés már nem volt lehetséges. Az államszocializmus évei alatt bejárt út a romák jelentős része számára zsákutcának bizonyult.

Ad 3. Végül, megkíséreltük felmérni, hogy *milyen mértékben tekinthetők a romák* – vagy legalábbis a romák egy része – *az underclass részének* a posztkommunista átalakulás időszakában. Azt is megvizsgáltuk, hogy vajon a roma *underclass* formáció kifejezetten posztkommunista jelenség-e. Arra a következésre jutottunk, hogy miközben a cigányok az általunk vizsgált teljes időszak során a társadalmi hierarchia legalján helyezkedtek el, a legszegényebb cigányok helyzete az 1980-as évek végétől kezdve alapvető minőségi jellegű változáson ment át, és kirekesztettségük számos vonatkozásban erőteljesebb lett, mint korábban valaha.

A következő három feltétel meglétének esetén lehet indokolt kialakulófélben lévő roma *underclass*ról beszélni:

1. A cigányok egy részének lakóhelyi szegregációja elszigetelt etnikai gettókhoz létre, amelyeknek igen kevés kapcsolatuk van a társadalom többi részével. A lakóhelyi etnikai szegregáció legújabb vonásainak egyike a mélyszegénységből kitörni képes romák elvándorlása a kialakulófélben lévő etnikai gettókból. Korábban a legszegényebb és a leggazdagabb cigányok kevés kivétellel egyaránt a városok és falvak szegény- és cigánytelepein laktak. Az új típusú etnikai gettók megjelenésével a roma társadalom osztályhatárok mentén kettéválik: csak a legkilátástalanabb helyzetűek maradnak meg a gettókban, míg a sorsukon változtatni képes romák máshová, az integráció lehetőségét kínáló falvakba, városokba vagy a városok középosztályosodó környékeire költöznek.

2. A cigányok jelentős része nemcsak szegény, de a gazdaságban végbement strukturális változások következtében munkahelyeik és tevékenységeik jelentős része is megszűnt, vagy legalábbis veszített jelentőségéből. Így, történelmük során először, a cigányok ma úgy jelennek meg a társadalom többségének a szemében, mint segélyekből élő, „főlöslleges” társadalmi csoport. A legszegényebb romákat ma nem egyszerűen a szegénység, hanem az életre szóló nyomorba és kirekesztettségbe való bezártság fenyegeti.

3. Az előbbi két körülmény következtében a nyomorból való kimozdulásnak, a kirekesztettségéből való kitörésnek és a többségi társadalomba való visszaintegrálódásnak az esélyei rendkívül korlátozottak a következő nemzedék számára; a kirekesztettség e szélsőséges formája nagy eséllyel a következő generációra is átöröklődik.

Feltevésünk szerint a *posztkommunista underclass sajátos történelmi képződmény*. Az *underclass* kialakulásának tendenciái a megelőző időszakokban vagy egyáltalán nem léteztek, vagy számottevően, összehasonlíthatatlanul gyengébbek voltak, mint ma. A magyarországi cigányok eddigi történetük során mindig szegények és kirekesztettek voltak, azonban – mint a csenyétei cigányokkal foglalkozó történelmi elemzésünk során igyekeztünk bemutatni – gazdasági és bizonyos mértékben társadalmi értelemben is integrált *alsó osztályként* vagy társadalmilag kirekesztett, gazdaságilag azonban valamilyen formában mégiscsak integrált *alsó kasztként* tagozódtak be a társadalomba. Szélsőséges társadalmi kirekesztettségüket és az ezzel párhuzamosan kialakult teljes gazdasági dezintegrálódásukat gyökeresen új történelmi jelenséggé kell értékelnünk.

Az országok közötti összehasonlító elemzés során – ugyanazt a fogalmi eszköztárat használva, mint a történelmi összehasonlításnál – arra a megállapításra jutottunk, hogy *Magyarországon a romák erősen felülreprezentáltak a kialakulófélben lévő underclassban, Romániában többségük az alsó osztály részeként tagozódik be a társadalomba, míg Bulgáriában a romák túlnyomó többsége alsó kaszt formájában van kirekesztve.* A magyarországi romák általában sokkal jobban élnek, mint a bulgáriai vagy romániai cigányok, az egyenlőtlenségek azonban sokkal nagyobbak a magyarországi roma népességben belül, mint a másik két országban. A magyarországi romák esetében világos jelei vannak annak, hogy megindult a roma középosztály képződése, és körülbelül negyedrészüket elindult a sikeres integráció rögzös útján. Mindazonáltal a Csenyétéhez hasonló helyzetben levők (akik a magyarországi roma népesség körülbelül kétötödét alkotják), közel olyan szegények, mint a legszegényebb bulgáriai cigányok. Ezért indokoltnak látszik ezt a legszegényebb, legkirekesztettebb népséget roma *underclassnak* nevezni, a felső negyedre pedig úgy utalni, mint a formálódó cigány középosztályra. Ezzel ellentétben a bulgáriai romák túlnyomó többsége van kirekesztve a társadalomból. Még a gazdaságilag jobb körülmények között élő romák többsége is szélsőségesen szegregált körülmények között, roma gettóban él, és a bulgáriai romák mindössze 4 százaléka igaz csak, hogy nem szenvednek el semmilyen kirekesztést. Mivel Bulgáriában a romák túlnyomó többsége szociális helyzetétől függetlenül van kirekesztve a többségi társadalomból, úgy gondoltuk, hogy legjobban a „kaszt” terminus használatával írható le a helyzetük.

Az egyfelől Magyarország, másfelől az egymáshoz több szempontból is hasonló helyzetű Bulgária és Románia közti különbségek szembeszökőek mind a szegények aránya, mind a romák által elszenvedett kirekesztés típusai tekintetében. Vajon ez is a posztkommunista átmenet során követett út eltéréseiből adódó „rezsimhatásnak” tulajdonítható? Kiinduló hipotézisünk az volt, hogy a neoliborális rendszerek általában ösztönzik a gazdasági növekedést, aminek a hatása részben le is csorog, és csökkenti a szegénység színvonalát és a szegények számát, de ez a „*lecsorgó hatás*”, *nem terjed ki az etnikai diszkriminációt és szélsőséges szegénységet egyaránt elszenvedő underclassra.* Azt is feltételeztük, hogy *az underclass formáció a neoliborális rendszerek sajátossága, és a neopatrimoniális rezsimekben a hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek inkább kasztszerű kirekesztésnek vannak kitéve.*

Igazolták-e ezeket a feltevéseket a kutatási adataink? Nem teljes mértékben. Elemzésünknek az országok közötti összehasonlító kutatások egyik legáltalánosabb nehézségével kellett szembesülnie: túlságosan sok változó és túl kevés ország áll rendelkezésünkre. Egyetlen liberális és két patrimoniális ország egyszerűen nem elég ahhoz, hogy megbízható következtetéseket vonjunk le. Mindezek ellenére, eddigi eredményeink elég érdekesek ahhoz, hogy segítsék egy esetleges következő kutatás hipotéziseit megfogalmazni. Számos bizonyítékot hoztunk fel arra nézve, hogy az európai posztkommunista országok eltérő utat követnek a romák, sőt a többségi társadalom életkörülményei alakulásának tekintetében is. Az államszocializmus negyven éve alatt az országok közti különbségek jelentősen csökkentek, és 1989 előtt, legalábbis az éhezés vonatkozásában, ezek az

országok többé-kevésbé mentesek voltak a szélsőséges szegénységtől. 1989 után mindez gyökeresen megváltozott; az egyes országok közti különbségek drámai mértékben felerősödtek. Ma még nem dönthető el, hogy vajon mindez az egy irányba tartók különbségeit jelzi, vagy pedig az egyes országokban, illetve országcsoportokban a posztkommunista kapitalizmus különböző típusai fognak kialakulni.

Az *underclass* kialakulásáról és újratermelődéséről folyó korábbi viták leg-többje terminológiai vagy ideológiai jellegű volt. Ennek a könyvnek az egyik legfontosabb törekvése az volt, hogy kilépjen ezekből a vitákból, és olyan – a hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek történelmileg és országonként változó strukturális helyzetének elemzésére alkalmas – elméletet dolgozzon ki, amely az empirikus társadalomtudomány eszközeivel tesztelhető. Nem kevésbé fontos célunk volt az, hogy felderítsük, vajon vannak-e új jellegzetességei a romák kirekesztésének a posztkommunista rendszerekben. Akár *underclassnak*, akár X-nek vagy bármi másnak hívjuk is a kirekesztésnek ezt az új, specifikus formáját, remélhetőleg sikerült meggyőznünk az olvasót arról, hogy a korábbi időszakoktól minőségileg eltérő jelenséggel van dolgunk. Megpróbáltuk azt is bemutatni, hogy a posztkommunizmus körülményei között a magyarországi romának tartott népesség a kirekesztettség más formáival szembesül, mint mondjuk a bolgár vagy a román. Végül igyekeztünk meggyőzni az olvasót arról is, hogy az *underclass* nem tekinthető döntően kulturális jelenségnek, mert ugyanazon közösség esetében különböző időszakokban és ugyanabban az időszakban országonként különböző típusú kirekesztődések jönnek létre az eltérő strukturális meghatározottságok függvényében. Az *underclass* tehát csak egyike a különböző típusú kirekesztődések összekapcsolódási módjainak, ami csak meghatározott társadalmi feltételek között jön létre és marad fenn.

A posztkommunista átmenet kihívásaira többféle válasz adható. Egyes romák képesek lehetnek kihasználni a piacgazdaság által nyújtott előnyöket, de még ha ez így is történik, akkor is teljesen más módon megy majd ez végbe a különböző országokban. Mindazonáltal ez a könyv elsősorban azokról a romákról szól, akik olyan mértékű és jellegű társadalmi-gazdasági kirekesztést tapasztalnak meg, ami eddigi történelmük során ismeretlen volt számukra. Ma nem áll rendelkezésükre semmilyen saját tradíciójukból következő használható módszer vagy a többségi társadalom által kínált eszköz, amely megnyugtató segítséget nyújthatna a romáknak a posztkommunista Európában, hogy hogyan válaszoljanak ezekre a kihívásokra.

A jelenlegi szélsőséges kirekesztettségükből való visszatérés, akár a társadalom legalsó szintjére is, ha nem is lehetetlen, de minden bizonnyal nagyon hosszú és keserves út lesz. Olyan út, amelyet a többségi társadalmak segítségével nélkül szinte lehetetlen végigjárni.